

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

Кафедра спеціальної хімії та хімічної технології

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Курс лекцій

Харків 2023

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

Кафедра спеціальної хімії та хімічної технології

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Курс лекцій

Харків 2023

Рекомендовано до друку кафедрою спеціальної хімії та хімічної технології факультету цивільного захисту НУЦЗ України (протокол від 28.11.2022 № 11)

Укладачі: О. В. Надьон, О. М. Данілін, О. В. Савченко, Т. О. Луценко, Д. І. Кіреєнко

Рецензенти: кандидат біологічних наук, доцент **О. В. Ільїнський**, викладач кафедри охорони праці та техногенно-екологічної безпеки, факультету техногенно-екологічної безпеки;
доктор технічних наук, доцент **А. В. Пруський**, начальник кафедри профілактики пожеж та безпеки життєдіяльності населення Інституту державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту.

Екологічне право: курс лекцій / Укладачі: О. В. Надьон, О. М. Данілін, О. В. Савченко, Т. О. Луценко, Д. І. Кіреєнко – Х.: НУЦЗУ, 2022. – 172 с

Вирішення проблем з охорони навколишнього природного середовища в сучасну епоху набуває все більшого значення. Взаємовідносини суспільства і природи носять складний і суперечливий характер. Розвиток продуктивних сил, технологій різних виробництв, знань і навичок людей сприяло зростанню їх негативного та руйнівного впливу на природу. Існуюча потреба в екологічній освіті визначається необхідністю усвідомлення суспільством забезпечення сприятливого середовища для життєдіяльності людини, оскільки руйнування системи екологічних відносин може призвести до серйозної екологічної кризи.

Знання отримані під час вивчення навчальної дисципліни «Екологічне право» передбачають засвоєння положень норм Конституції України, міжнародних договорів, імплементованих Україною, чинного національного законодавства, яке регулює екологічні відносини з приводу приналежності, використання, забезпечення екологічної безпеки, відтворення природних ресурсів у їх нерозривному зв'язку з природним середовищем, охорони навколишнього природного середовища з метою реалізації інтересів відповідних суб'єктів і підтримання сталого екологічного розвитку, екологічної рівноваги у країні та окремих її регіонах. Ці знання є необхідними для реалізації та захисту конституційних екологічних прав на безпечне для життя та здоров'я довкілля та на відшкодування заподіяної порушенням цього права шкоди, інших екологічних прав громадян.

©НУЦЗУ, 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Лекція 1. Поняття, предмет та система екологічного права України.....	8
1.1 Предмет екологічного права та види еколого-правових відносин.....	8
1.2 Об'єкти та суб'єкти екологічного права.....	9
1.3 Метод правового регулювання екологічних відносин.....	13
1.4 Поняття екологічного права.....	14
1.5 Принципи екологічного права.....	15
1.6 Система екологічного права.....	18
Питання до семінарського заняття.....	19
Лекція 2. Екологічні права і обов'язки громадян. Право природокористування.....	21
2.1 Законодавче забезпечення екологічних прав громадян.....	21
2.2 Загальна характеристика системи екологічних прав громадян.....	23
2.3 Поняття та види екологічних обов'язків громадян.....	28
2.4 Право природокористування.....	31
Питання до семінарського заняття.....	33
Лекція 3. Право власності на природні ресурси та комплекси.....	35
3.1 Особливості права власності на природні ресурси та комплекси.....	35
3.2 Державна власність на природні ресурси та комплекси.....	39
3.3 Комунальна власність на природні ресурси та комплекси.....	42
3.4 Приватна власність на природні ресурси та комплекси.....	44
3.5 Охорона та гарантії права власності на природні ресурси.....	48
Питання до семінарського заняття.....	52
Лекція 4. Юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства.....	53
4.1 Поняття екологічного правопорушення. Екологічна відповідальність.....	53
4.1 Об'єкти та суб'єкти правопорушення.....	55
4.2 Цивільно-правова та дисциплінарна відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства.....	56
4.3 Адміністративна відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства.....	59
4.4 Кримінальна відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства.....	62
Питання до семінарського заняття.....	65
Лекція 5. Еколого-правовий режим раціонального використання й охорони земель.....	67

5.1 Завдання земельного законодавства	67
5.2 Форми та види власності на землю	70
5.3 Використання земель. Права та обов'язки власників земель та землекористувачів, захист та гарантія їх прав.....	75
5.4 Правова охорона земель. Контроль за використанням та охороною земель.....	85
5.5 Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства.....	96
Питання до семінарського заняття:.....	101
Лекція 6. Правовий режим використання, відтворення і охорони надр	102
6.1 Правова охорона надр. Компетенція органів управління.....	102
6.2 Надання надр у користування. Права та обов'язки користувачів надр. Плата за користування надрами.....	103
6.3 Охорона надр. Державний контроль і нагляд за веденням робіт по геологічному вивченню надр, їх використанням і охороною	105
6.4 Відповідальність за порушення законодавства про надра	107
Питання до семінарського заняття.....	110
Лекція 7. Правовий режим використання, відтворення і охорони вод та лісів.....	112
7.1 Характеристика і завдання водного законодавства. Водний та земельний фонди України.....	112
7.2 Види права водокористування. Охорона вод. Права і обов'язки водокористувачів.....	115
7.3 Відповідальність за порушення водного законодавства	132
Питання до семінарського заняття.....	136
Лекція 8. Правовий режим використання, відтворення і охорона тваринного світу.....	138
8.1 Завдання законодавства України про охорону, використання і відтворення тваринного світу	138
8.2 Об'єкти тваринного світу	139
8.3 Основні вимоги та принципи охорони, раціонального використання і відтворення тваринного світу	140
8.4 Права та обов'язки громадян та користувачів при використанні об'єктів тваринного світу.....	140
8.5 Охорона тваринного світу. Контроль у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу	151
8.6 Відповідальність за порушення законодавства про охорону, використання і відтворення тваринного світу	153
Питання до семінарського заняття.....	156
Лекція 9. Правовий режим охорони і використання атмосферного повітря	158

9.1 Завдання закону про охорону атмосферного повітря.....	158
9.2 Стандартизація і нормування у галузі охорони атмосферного повітря	160
9.3 Контроль по охороні атмосферного повітря.....	162
9.4 Державний облік та моніторинг у галузі охорони атмосферного повітря	165
9.5 Правопорушення в галузі охорони атмосферного повітря та відповідальність за них.....	166
Питання до семінарського заняття.....	169

ВСТУП

Екологічне право є комплексною галуззю національного права, що становить систему правових норм, які регулюють екологічні відносини з приводу приналежності, використання, забезпечення екологічної безпеки, відтворення природних ресурсів у їх нерозривному зв'язку з природним середовищем, охорони навколишнього природного середовища з метою реалізації інтересів відповідних суб'єктів і підтримання сталого екологічного розвитку, екологічної рівноваги у країні та окремих її регіонах.

Основна мета навчальної дисципліни «Екологічне право» – оволодіння теорією і методологією екологічного права, вивчення законодавства галузі охорони навколишнього природного середовища, формування навиків його застосування на практиці, вироблення нового якісного стану екологічного мислення, формування культури особистості, яка проявляється в її еколого-правовій свідомості, поведінці та практичній діяльності.

В процесі вивчення дисципліни розглядаються питання таких основних підгалузей: земельного, водного, лісового, надрового, фауністичного, заповідного права і міжнародного екологічного права.

Потреба у вивченні екологічного права зумовлюється багатьма обставинами. По-перше, екологічне право, норми якого трансформують у себе наукові знання та практичний досвід вирішення екологічних проблем, свідчить про те, що в державі добре розуміють значення екологічних проблем (антропогенний тиск спотворює обличчя планети, природне середовище існування людини несе загрозу глобальної екологічної кризи).

Екологічне право концентрує всю інформацію про екологічну політику держави, шляхи усунення негативного антропогенного тиску на довкілля, є важливим джерелом отримання екологічних знань, які необхідні сьогодні кожній людині. По-друге, екологічне право взаємодіє з адміністративним, господарським, конституційним, фінансовим та іншими галузями права, а тому його вивчення дозволяє вдосконалити теоретичні знання та практичні навички щодо застосування відповідних норм і в цілому поглибити знання про право завдяки ознайомленню з особливостями його застосування у сфері взаємодії людини та природи. Це, зокрема, стосується права власності на природні ресурси, права природокористування, юридичної відповідальності за екологічні правопорушення тощо. По-третє, еколого-правові заборони, обмеження звернути до сфер (промисловість, сільське господарство, енергетика, транспорт тощо), де виникають екологічні проблеми, до видів діяльності, що чинять негативний вплив на довкілля.

Додержання цих заборон та обмежень є обов'язком, а отже, їх слід знати суб'єктам господарювання і, безумовно, екологам, які повинні готувати документи, рішення з питань, що прямо чи опосередковано пов'язані із впливом на довкілля, споживанням ресурсів природи.

ЛЕКЦІЯ 1. ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ ТА СИСТЕМА ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1.1. Предмет екологічного права та види еколого-правових відносин.

1.2. Об'єкти та суб'єкти екологічного права.

1.3. Метод правового регулювання екологічних відносин.

1.4. Поняття екологічного права.

1.5. Принципи екологічного права.

1.6. Система екологічного права.

1.1 Предмет екологічного права та види еколого-правових відносин

Предметом екологічного права є суспільні відносини, що виникають між суб'єктами з приводу забезпечення екологічної безпеки, належності, використання, відтворення (відновлення) природних об'єктів та комплексів, охорони, а в певних випадках – захисту людини навколишнього природного середовища від шкідливого впливу з метою попередження, запобігання, усунення його негативних наслідків і задоволення екологічних та інших інтересів.

Екологічні відносини за своїм змістом є різноманітними, але взаємопов'язаними та єдиними. Їх єдність обумовлена зв'язком усіх природних об'єктів між собою, внаслідок чого існує єдина екологічна система. Поряд із цим єдність екологічних відносин не виключає існування їх різновидів, обумовлених екологічними факторами. Зокрема, природні об'єкти (земля, води, рослинний світ, ліси, надра, фауна, атмосферне повітря тощо) за своїми природними характеристиками відрізняються один від одного та мають різні природно-антропогенні цінності. У силу цього виникають різновиди єдиних екологічних відносин: земельні, водні, флористичні, фауністичні, атмосферно-повітряні та інші, що обумовлюють необхідність визначення їхніх правових форм. Диференціація екологічних відносин за природними об'єктами не порушує єдності екологічних відносин, їхньої предметної цілісності. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-ХІ об'єктом державної охорони від негативного впливу несприятливої екологічної обстановки є також життя і здоров'я людей поряд із природними ресурсами, природними територіями й об'єктами, що підлягають особливій охороні. Безпосередньо все різноманіття особливо охоронюваних територій і об'єктів охоплюється поняттям екологічна мережа, правовий режим якої встановлюється відповідно до Закону України «Про екологічну мережу України» від 24 червня 2004 року № 1864-ІV.

Диференціацію екологічних відносин можна проводити за основними сферами діяльності людей у галузі навколишнього природного середовища:

1) відносини, що виникають із приводу забезпечення екологічної безпеки довкілля, суспільства та громадян; 2) відносини, що виникають із приводу приналежності природних об'єктів та комплексів певним суб'єктам на праві власності або на праві користування; 3) відносини щодо експлуатації природних ресурсів конкретними суб'єктами з метою задоволення інтересів;

відносини, що складаються у галузі відтворення (відновлення) природних об'єктів та комплексів, поліпшення їх якості; 5) відносини, що виникають у сфері охорони навколишнього природного середовища; 6) відносини щодо захисту навколишнього природного середовища та людини від шкідливого впливу.

Можливе існування похідних від них відносин, зокрема, еколого-процесуальних, еколого-інформаційних відносин у сфері розгляду спорів та ін. Похідність цих відносин полягає у тому, що вони здійснюються поряд з основними екологічними відносинами в процесі їх виникнення, розвитку, припинення. Тому такі відносини мають підпорядкований характер щодо основних екологічних відносин.

Екологічні правовідносини також можна класифікувати на види за іншими підставами. За методом регулювання вони поділяються на: управлінські, що базуються на владних взаємовідносинах суб'єктів, та договірні, для яких характерні рівність сторін, автономне становище відносно один одного. Залежно від взаємин суб'єктів екологічних правовідносин вони поділяються на відносні й абсолютні. У відносних чітко визначається й уповноважений, і зобов'язаний суб'єкт. В абсолютних персонально визначена лише уповноважена особа, а зобов'язаними є всі інші суб'єкти, покликані утримуватися від посягань на інтереси уповноваженого. Залежно від характеру екологічних відносин можна виокремити матеріальні, що встановлюють зміст прав і обов'язків, і процесуальні, що регулюють порядок вирішення конкретних питань. Для диференціації екологічних правовідносин можуть застосовуватися й інші критерії, наприклад, за функціями права, складом учасників, за часом дії тощо.

1.2 Об'єкти та суб'єкти екологічного права

Під об'єктами права в широкому значенні розуміють майнові, природні і духовні блага, з приводу яких виникають правовідносини. Об'єктами екологічного права є природні блага, які існують без участі людини або з певною її участю.

Об'єкти екологічного права – сукупність природних, природно-соціальних умов і процесів, природних ресурсів, ландшафтів, природних і

природно-антропогенних комплексів, екосистем та життя і здоров'я громадян, що підлягають охороні за допомогою норм екологічного законодавства. До основних ознак об'єктів екологічного права належать: а) природний, природно-антропогенний або антропогенний характер походження; б) відсутність вартості у природних і природно-антропогенних об'єктів; в) неможливість (або обмежена можливість) відновлення в природі природних і природно-антропогенних об'єктів; г) екологічний взаємозв'язок з навколишнім природним середовищем; ґ) особливий правовий режим їх використання містить значну кількість імперативних приписів, виконання яких є обов'язковим для суб'єктів цих відносин, тощо.

Відповідно до Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 5) до об'єктів державної охорони і регулювання використання на території України належать: навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і не використовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ), ландшафти та інші природні комплекси. Особливій державній охороні підлягають території та об'єкти природно-заповідного фонду України й інші території та об'єкти, визначені відповідно до законодавства України; від негативного впливу несприятливої екологічної обстановки підлягають охороні здоров'я та життя людей. Таким чином, усі об'єкти природи, що охороняються зазначеним Законом, підрозділяються на три категорії: диференційовані, інтегровані, особливо охоронювані.

До першої категорії належать земля, надра, рослинний світ, атмосферне повітря, тваринний світ тощо.

До другої входять: а) навколишнє природне середовище та б) життя і здоров'я громадян. До третьої віднесено: а) природні комплекси та ландшафти (об'єкти та території природно-заповідного фонду); б) природно-соціальні умови та процеси – курортні, лікувально-оздоровчі, рекреаційні зони; в) екосистеми – виключна (морська) економічна зона, континентальний шельф з розташованими на них природними ресурсами; г) природно-антропогенні комплекси (зони) – території, що зазнали впливу екологічних катастроф; ґ) екологічна мережа.

Законодавство передбачає внутрішню класифікацію кожного природного об'єкта, яка встановлюється з метою визначення правового режиму кожного виду природного об'єкта, що сприяє підтриманню екологічної рівноваги.

У правовій літературі визначено співвідношення між природними явищами. Так, природні об'єкти становлять невід'ємні компоненти навколишнього природного середовища, а природні ресурси утворюють

частину природних об'єктів, які використовуються як джерела задоволення різних інтересів людини.

Природні ресурси - джерело споживання, задоволення економічних потреб. Тому говорять про охорону довкілля та раціональне використання природних ресурсів, розуміючи під охороною певний природний об'єкт, а під використанням – природний ресурс. Поняття природного об'єкта відбиває екологічний фактор. Під природними об'єктами розуміють складову частину навколишнього природного середовища або все довкілля в цілому, яке охороняється нормами екологічного права, наділене ознаками природного походження, що перебувають в єдиному екологічному зв'язку, можуть виконувати різноманітні екологічні функції та забезпечувати якість середовища існування людини. У свою чергу, відповідно до Закону України

«Про охорону навколишнього природного середовища» природні ресурси поділяються на ресурси загальнодержавного та місцевого значення (ст. 39).

Природні комплекси – це сукупність взаємопов'язаних частин природних об'єктів, виділених з метою створення заповідної території. Ландшафтом вважається територіальна система, яка складається із взаємодіючих природних компонентів. Відповідно до Правил утримання зелених насаджень у населених пунктах України, затверджених наказом Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України від 10 квітня 2006 року № 105, ландшафт розглядається як природний територіальний комплекс, ділянка земної поверхні, обмежена природними рубежами, у межах якої природні компоненти (рельєф, ґрунт, рослинність, водойми, клімат, тваринний світ), а також штучні або антропогенні (забудова, дороги, сільгоспугіддя тощо) перебувають у взаємодії і пристосовані один до одного. Природний ландшафт – цілісний природно-територіальний комплекс з генетично однорідними, однотипними природними умовами місцевостей, які сформувалися в результаті взаємодії компонентів геологічного середовища, рельєфу, гідрологічного режиму, ґрунтів і біоценозів (ценоз (біоценоз) – історично утворена сукупність видів рослин і тварин, що населяють ділянку з більш-менш однотипними умовами існування (біотоп)).

Досить новим терміном щодо об'єктів екологічного права є природний регіон – природно-територіальне утворення значної площі, суцільність якого визначається характерними для нього фітоландшафтними, фізико-географічними, адміністративними та іншими ознаками, що характеризуються типовими та унікальними природними комплексами, різноманітним рослинним і тваринним світом і виконує регіональну екостабілізуючу роль.

Навколишнє природне середовище – це сукупність усіх природних умов, у тому числі й тих, що зазнали змін у процесі виробничо-

господарської діяльності, які перебувають у нерозривному зв'язку та створюють єдину екологічну систему. А відповідно до ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» – це сукупність природних і природно-соціальних умов і процесів. Об'єктом екологічного права за охоронним напрямом є все природне середовище. Природно-антропогенний об'єкт – природний об'єкт, що зазнав зміни у процесі виробничої або будь-якої іншої діяльності людини.

Крім цього, в екологічному законодавстві виділені конкретні природні об'єкти, яким притаманні специфічні ознаки, що мають юридичне значення та суттєво впливають на їх правовий режим.

Питання щодо визнання людини об'єктом залишається дискусійним у науці екологічного права. Хоча у ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» безпосередньо говориться, що об'єктом охорони від негативного впливу с здоров'я й життя людей, у самому екологічному праві ставлення до людини має (або повинно мати) особливості. Особливе положення людини ґрунтується на визнанні її сполучною ланкою між природою та суспільством. Вона є органічною, невід'ємною частиною як природи, так і суспільства. Саме сутність людини є біосоціальною. З урахуванням біосоціальної природи й сутності людини важливим у теоретичному й практичному відношенні в екологічному праві, науці й галузі права є питання щодо людини як об'єкта охорони й об'єкта екологічних відносин. Деякі науковці (наприклад, М. М. Бринчук) пропонують визначити життя та здоров'я людини як додатковий об'єкт екологічного права, який перебуває та проживає в тісному зв'язку з навколишнім природним середовищем, що є істотною умовою забезпечення життєдіяльності, та зазнає його безпосереднього впливу.

Суб'єктами екологічного права є народ України, держава (яка реалізує свої правомочності через відповідні органи державної влади, наділені компетенцією щодо регулювання екологічних відносин), територіальні громади (реалізують свої правомочності безпосередньо або через органи місцевого самоврядування), фізичні й юридичні особи. громадські, міжнародні і релігійні об'єднання, іноземні держави тощо. Суб'єкти екологічного права мають характерні ознаки: вони наділені юридичними правами та обов'язками (або компетенцією); реально здатні брати участь в екологічних правовідносинах. Юридичні норми створюють обов'язкову основу участі суб'єктів екологічного права у відповідних правовідносинах (власності на природні ресурси, природокористуванні та ін.). Здатність володіти екологічними правами й обов'язками становить екологічну правоздатність, а здатність самостійно реалізовувати екологічні права й обов'язки є екологічною дієздатністю. В сукупності правоздатність і дієздатність утворюють правосуб'єктність.

Фізичні особи – це переважний різновид індивідуальних суб'єктів в екологічному праві. При наявності певних умов вони можуть бути суб'єктами права власності на визначені в законодавстві природні ресурси, права користування ними, на отримання екологічної інформації; володіють правом на подання позовів до винних осіб про відшкодування збитків, заподіяних забрудненням природного середовища, тощо.

Юридичною особою є організація, створена й зареєстрована відповідно до законодавства. Залежно від порядку створення ці суб'єкти поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом. Товариства, у свою чергу, поділяються на підприємницькі та непідприємницькі. Юридичні особи публічного права створюються розпорядчими актами Президента України, органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

Правосуб'єктність органів, які виконують управлінські функції у сфері екології, визначається їх компетенцією. Такі суб'єкти поділяються на органи загальної й спеціальної компетенції. До перших належать Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, органи місцевого самоврядування, їх виконавчі комітети та державні адміністрації. До других належать органи, що вирішують спеціальні питання в галузі екології. Це міністерства, державні агентства тощо. Повноваження громадських об'єднань у галузі охорони довкілля визначені у ст. 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

1.3 Метод правового регулювання екологічних відносин

Метод правового регулювання пов'язаний із питанням, яким чином право регулює суспільні відносини. Під методом правового регулювання суспільних відносин розуміють сукупність засобів та прийомів, за допомогою яких право через поведінку суб'єктів впливає на суспільні відносини.

Це загальне визначення методу правового регулювання суспільних відносин у своїй основі стосується й методу регулювання екологічних відносин.

В екологічному праві застосовуються прийоми і способи диспозитивного (цивільно-правового) та імперативного (адміністративно-правового) методів правового регулювання екологічних відносин. Цей особливий (змішаний) метод правового регулювання становлять названі елементи. Їх поєднання утворює цей галузевий метод, визначає його специфіку, що проявляється у всіх елементах системи екологічного права. Прийоми та способи диспозитивного методу використовуються частіше за все при регулюванні відносин власності на природні об'єкти, договірних відносин, відносин щодо сумісного використання природних

об'єктів, при вирішенні еколого-правових спорів, при відшкодуванні збитків різних видів тощо. У сучасних умовах, враховуючи розвиток ринкових відносин, цей метод отримуватиме все більш широке застосування.

Оптимальне поєднання двох методів правового регулювання екологічних відносин – єдино вірний шлях належного правового регулювання. Використання імперативного методу регулювання екологічних відносин нині є необхідним та виправданим. Цьому методу притаманний прояв влади та підпорядкування.

Сутність методу полягає в установленні приписів, дозволів, заборон, обмежень та ін. Він проявляється у проведенні екологічної експертизи, у випадках виникнення надзвичайних екологічних ситуацій, при здійсненні необхідних охоронних екологічних заходів тощо. У такому разі слід переважно використовувати владні приписи, обов'язкові для виконання. Необхідно підкреслити, що при регулюванні екологічних відносин застосовується переважно саме імперативний метод.

Отже, метод правового регулювання екологічних відносин базується на поєднанні імперативних та диспозитивних способів та прийомів впливу норм екологічного законодавства на суб'єктів таких відносин. Таким чином, екологічне право як самостійна галузь права має свій метод правового регулювання екологічних відносин.

1.4 Поняття екологічного права

Екологічне право є юридичною формою екологічних відносин. Екологічне право як галузь права являє собою систему правових норм, які регулюють екологічні відносини, які виникають між суб'єктами з приводу забезпечення екологічної безпеки, приналежності, використання, відтворення (відновлення) природних об'єктів та камтекстів, охорони, а в певних випадках захисту людини, навколишнього природного середовища від шкідливого впливу з метою попередження, запобігання, усунення його негативних наслідків, й задоволення екологічних та інших інтересів відповідних суб'єктів і підтримання сталого екологічного розвитку, екологічної рівноваги в країні та окремих її регіонах.

Поряд з викладеним слід пам'ятати, що екологічне право – це відносно «молода» галузь права, яка розвивається дуже динамічно в сучасних умовах. Численність та різноманітність нормативно-правових актів, що регламентують екологічні відносини, обумовлені великою кількістю об'єктів зазначеної галузі права та їх видовою диференціацією. Багато суспільних відносин вже екологізовано, частина ще потребує подальшої екологізації, триває процес систематизації екологічного законодавства.

1.5 Принципи екологічного права

Екологічне право як будь-яка галузь права формувалась, розвивалась і функціонує на базі певних основних засад, ідей, тобто принципів. Поняття

«принципи права» розроблене теорією права і традиційно визначається як вихідні, керівні засади, відправні установки, положення, які визначають суть права і загальну спрямованість і найістотніші риси чинної правової системи.

Відповідно, принципи екологічного права – це основні, вихідні, положення, засади, на яких базується правове регулювання екологічних відносин.

У системі принципів екологічного права можна виділити такі.

Загальні принципи, на яких базується вся система права, – законності, невідворотності, відповідальності за протиправну поведінку тощо.

Спеціальні (галузеві), що стосуються і діють лише в рамках однієї галузі, зокрема, екологічного права.

Принципи підгалузей екологічного права (земельного, надрового, водного).

Принципи інститутів екологічного права (наприклад, принципи інституту екологічної безпеки).

Нормативне закріплення системи принципів охорони навколишнього природного середовища міститься в ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», яка виділяє наступні принципи:

1) пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів і лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності;

2) гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей;

3) запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;

4) екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій;

5) збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів;

6) науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних і соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища;

- 7) обов'язковість екологічної експертизи;
- 8) гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду;
- 9) науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище;
- 10) безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності;
- 11) стягнення збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів, компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- 12) вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної зміни територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку;
- 13) поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища;
- 14) вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва.

Слід також зауважити, що в Декларації по навколишньому середовищу і розвитку, прийнятій на конференції ООН в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. сформульовано 27 соціально-екологічних принципів, що мають основоположне значення для всього міжнародного співтовариства і для кожної окремо взятої держави.

Серед основних спеціальних (галузевих) принципів екологічного права можна виділити наступні:

- Принцип пріоритетності охорони життя і здоров'я людини. Охорона природи не самоціль. Її головне завдання полягає в реальному забезпеченні нормальних умов існування людини, безпечності довкілля, яке її оточує. Він впливає із загального пріоритету, проголошеного в ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» та знайшов відображення в багатьох актах екологічного законодавства.

- Принцип оптимального поєднання екологічних і економічних інтересів суспільства. Дотримання і забезпечення цього принципу покликане створити умови для вироблення реальних гарантій права людини на безпечне довкілля і, з іншої сторони, забезпечити розвиток економіки і виробництва. Завдання полягає не в тому, щоб зупинити економіку, виробництво встановленням жорстких екологічних вимог, а щоб запровадити такі екологічні нормативи, які б забезпечували, з одного боку, нормальне функціонування промисловості, а з іншого – безпечні

умови довкілля, безпеку людини.

- Правове забезпечення раціонального та ефективного використання природних об'єктів. Реалізація цього принципу пов'язана з необхідністю охорони і відтворення природних ресурсів та недопущення незворотних наслідків для природи. Раціональність полягає в тому, що кожен власник чи користувач зобов'язаний у процесі використання природних об'єктів дотримуватись правових екологічних вимог, щоб не нашкодити довкіллю. Такими правовими вимогами є закріплені права та обов'язки природокористувачів, встановлені для них обмеження та заборони, а також ліміти в галузі природокористування. Економічна ефективність полягає в отриманні найвищих економічних показників при експлуатації природних ресурсів з найменшими затратами.

- Запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища. Діяльність у сфері охорони навколишнього природного середовища повинна бути спрямована, в першу чергу, на недопущення негативних впливів на нього, а не на відновлення, відшкодування вже заподіяної шкоди. Найбільш ефективним механізмом у цьому плані є екологічна експертиза об'єктів, які планується ввести в експлуатацію. Щодо діючих об'єктів, то ефективними є перевірки діяльності підприємств на предмет дотримання екологічних вимог і негайне реагування на будь-які відхилення від екологічних норм.

- Гласність і демократизм при прийнятті рішень, пов'язаних із впливом на довкілля. Оскільки заподіяння шкоди безпосередньо впливає на людину, зачіпає її життя, здоров'я, інтереси, то й охороняти довкілля можна лише спільними зусиллями громадян. Тому процедура громадської екологічної експертизи, обговорення проектів нормативно-правових актів з питань охорони довкілля, громадських слухань щодо безпеки виробничих об'єктів тощо, повинно стати обов'язковою практикою в діяльності держави по охороні природи. Зараз ці питання набувають все більшої актуальності і виходять на перший план, про що свідчить низка прийнятих актів як міжнародного, так і внутрідержавного характеру.

- Забезпечення міжнародного співробітництва в галузі охорони навколишнього природного середовища. Негативні наслідки впливу суспільства на природу не обмежуються кордонами держави. Багато проблем охорони довкілля зачіпають інтереси всіх держав. Ігнорування екологічних вимог з боку однієї держави призводить до порушення інтересів не тільки сусідніх держав. Тому поряд із здійсненням заходів по охороні природи в національних рамках вимагається узгодження дій багатьох, а то і всіх держав. Разом з тим окремі підгалузі та інститути екологічного права дотримуються також своїх спеціальних принципів, як наприклад, принципу поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу вироб-

ництва, характерного для земельних відносин; принципу збалансованості екологічних, економічних, медико-біологічних і соціальних інтересів та врахування громадської думки, що реалізується при проведенні екологічної експертизи тощо.

1.6 Система екологічного права

Екологічне право займає самостійне місце в загальній системі права, бо спрямоване на регулювання конкретного виду суспільних відносин – екологічних. Воно має свою систему. Під системою екологічного права розуміють розміщення у певній логічній послідовності його структурних підрозділів, що обумовлено змістом екологічних відносин, які є предметом екологічного права.

Система екологічного права може розглядатися в трьох аспектах: як галузь права, навчальна дисципліна, наука. Екологічне право як галузь права поділяється на Загальну й Особливу частини та складається з підгалузей права; субінститутів; складних та простих інститутів та норм права.

Загальна частина екологічного права містить норми права, які регулюють питання, що є загальними для всіх видів екологічних відносин. Ці норми об'єднуються в інститути Загальної частини галузі права. До її складу входять інститути: а) права власності на природні об'єкти; б) управління в галузі використання, відтворення та охорони навколишнього природного середовища; в) права природокористування; г) правового забезпечення екологічної безпеки; г) правового забезпечення економічного механізму у сфері екології та ін.

Особлива частина містить правові норми, які регулюють окремі види екологічних відносин з урахуванням їх специфіки, а саме: право користування землею, водами, надрами, рослинним світом (у тому числі лісами), тваринним світом, атмосферним повітрям, природно-заповідним фондом та іншими видами природних ресурсів; загальну характеристику формування та функціонування екомережі. У цій частині також містяться норми, які стосуються поводження з відходами; відносин, що виникають при надзвичайних екологічних ситуаціях; норми міжнародних форм співробітництва в галузі екології та ін.

При характеристиці екологічного права необхідно вказати на наявність у його складі відповідних підгалузей права. Вони становлять сукупність правових норм, що регулюють однорідну групу екологічних відносин, з притаманними для них специфічними рисами, які є невід'ємною частиною загальних екологічних відносин. Оскільки основу кожної групи відносин становлять певні природні об'єкти зі своїми, властивими лише їм, істотними рисами, то це обумовлює необхідність конкретних правових форм. Такими правовими формами є земельне, водне, гірниче, фауністичне, флористичне (у тому числі лісове), атмосферо-

повітряне, природно-заповідне право тощо як підгалузі екологічного права. Підгалузєва структура екологічного права забезпечує диференційований підхід до правового регулювання відповідних видів екологічних відносин. Екологічне право, його підгалузі об'єднують складні, прості правові інститути і субінститути. Вони можуть або входити до складу підгалузі, або ж займати самостійне місце в системі екологічного права. Так, водне право як підгалузь екологічного права містить низку складних правових інститутів: право користування водами, яке, у свою чергу, поділяється на прості правові інститути – право користування водами: для потреб рибного та мисливського господарства, сільськогосподарського призначення, для потреб промисловості тощо; правова охорона вод, яка теж включає ряд простих правових інститутів, і т. д. Правовий інститут екологічної безпеки посідає самостійне місце в системі екологічного права. За таким же принципом систематизуються й інші підгалузі екологічного права.

Система екологічного права як навчальна дисципліна в основному збігається з системою цієї галузі права. У перспективі може виникнути необхідність у створенні навчальних спецкурсів у межах екологічного права з метою вдосконалення навчального процесу та більш поглибленого вивчення конкретних питань, що відповідає вимогам правозастосовної практики.

Система екологічного права як еколого-правова наука також виходить із системи цієї галузі права. Вона являє собою систему наукових поглядів, правових ідей, концепцій, понять, а також знань закономірностей правового регулювання екологічних відносин, які створюють предмет екологічного права. Еколого-правова наука сприяє вдосконаленню системи екологічного права як навчальної дисципліни, системи екологічного законодавства тощо.

Питання до семінарського заняття

1. Надайте поняття екологічного права.
2. Які ознаки екологічного права.
3. Охарактеризуйте предмет і методи екологічного права.
4. Назвіть об'єкти екологічного права.
5. Охарактеризуйте джерела екологічного права.
6. Принципи, функції та норми екологічного права.
7. Проаналізуйте систему екологічного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Попов В. К., Шульга М. В., Разметов С. В. Екологічне право України (загальна частина). Навч. посібник. Харків, 2015.
2. Балюк Г. І., Краснов М. В., Шемшученко Ю. С. Екологічне право України. Академічний курс, Підручник. К., "Юридична думка", 2018. 856 с.

3. Про охорону навколишнього природного середовища.
4. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.
5. Закон України «Про екологічну мережу України». від 24 червня 2004 року № 1864-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15#Text>
6. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 року №254к/96-ВР.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>

ЛЕКЦІЯ 2. ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА І ОBOB'ЯЗКИ ГРОМАДЯН. ПРАВО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

План

1. Законодавче забезпечення екологічних прав громадян.
2. Загальна характеристика системи екологічних прав громадян.
3. Поняття та види екологічних обов'язків громадян.
4. Право природокористування.

2.1 Законодавче забезпечення екологічних прав громадян

Історично ідея екологічних прав спочатку знайшла своє відображення в міжнародно-правових документах, хоча сам термін «екологічні права» не застосовувався. Загальна декларація прав людини не виділяла право людини на безпечне навколишнє природне середовище. Однак поряд із правом людини на життя (ст. 3) у ній передбачається також право кожної людини на такий життєвий рівень, що необхідний для підтримки його здоров'я і добробуту (ст. 25), що у свій зміст включає і безпосередньо екологічні характеристики. Міжнародні пакти про права людини містять тези, що дуже умовно можна трансформувати на екологічні права громадян.

У міжнародно-правових актах, на відміну від українського законодавства, передбачене право на «середовище, яке дозволяє вести гідне і квітуче життя», «життя в гармонії з природою» тощо. Вперше проблема прав людини на сприятливе навколишнє середовище була обговорена як самостійна на Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища в 1972 р. Принцип 1 Стокгольмської декларації говорить: «Люди мають фундаментальне право на вільні, рівні і сприятливі умови на життя в навколишньому середовищі, якість якого дозволяє вести гідне та процвітаюче життя, і несе головну відповідальність за охорону і поліпшення навколишнього середовища на благо нинішнього і майбутнього поколінь». Право на життя у сприятливому навколишньому середовищі розглядалось як фундаментальне право людини, а сприятливе навколишнє середовище – як середовище, яке дозволяє вести гідне життя. У цій декларації визначене екологічне право більше пов'язувалось з відповідальністю людини за охорону і покращення його стану на благо теперішнього і майбутнього поколінь.

Далі концептуальні ідеї права громадян на безпечне довкілля знайшли своє відображення у Заключному акті наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.); Конвенції про транскордонне забруднення на великі відстані (1979 р.); Всесвітній хартії природи, прийнятої в 1982 р. на 37-й сесії Генеральної Асамблеї ООН; Віденській конвенції про охорону озонового шару (1985 р.); Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього природного середовища та розвитку (1992

р.); Рамковій конвенції ООН про зміну клімату (1992 р.); Віденській конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду (1963 р.); Конвенції про ядерну безпеку (1994 р.); Орхуській конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в прийнятті рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (1998 р.), Паризька Угода (2015 р.) та інші.

Доцільно привернути увагу на Орхуську конвенцію «Про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» порівняно з іншими міжнародними та національними нормативно-правовими актами. Вона не тільки проголошує, декларує екологічні права громадян (на сприятливе довкілля, екологічну інформацію, участь у прийнятті екологічно значимих рішень тощо), а й регулює процедурні (процесуальні) питання їх захисту. Конвенція спрямована на захист екологічних прав громадськості, а в першу чергу – захисту права на інформацію. В неї дається визначення громадськості, як одну або більше фізичну чи юридичну особу, їх об'єднання, організації або групи, які діють згідно з національним законодавством або практикою (ст. 2). Заслужовує на увагу положення щодо права доступу до правосуддя з питань охорони довкілля, яке створює нові умови щодо включення судової влади у механізм вирішення екологічних проблем.

Термін «екологічні права» вперше в Україні на законодавчому рівні був закріплений у Законі України від 25 червня 1991 року «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 9), але це зовсім не означає, що екологічні права до цього часу не існували, вони мали лише іншу назву і недостатньо розгалужену систему. Потім вони були зафіксовані у Конституції України (статті 50, 13, 14 та ін.), що стало свідченням їх провідної ролі у загальній системі прав людини. Крім цього, екологічні права громадян закріплені у низці законів України: «Про охорону атмосферного повітря», «Про оцінку впливу на довкілля» та ін.

Відзначимо, що з підписанням Угоди про асоціацію України з ЄС і необхідністю у зв'язку з цим перегляду пріоритетних, першочергових завдань державної екологічної політики нашої країни задля забезпечення поетапного наближення екологічного законодавства до відповідних директив ЄС 28 лютого 2019 року прийнято Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» (далі – Стратегія), що має стати орієнтиром для подальшого розвитку й законодавчого забезпечення еколого-правового статусу суб'єктів, фундаментом їх юридичної гарантованості і дієвості. Так, у п. а ч. 1 ст. 365 глави 6 «Навколишнє середовище» Угоди про асоціацію зафіксовано, що співробітництво Сторін охоплює «розвиток стратегії у сфері навколишнього середовища», яка має включати «заплановані інституційні реформи (з визначеними термінами) для забезпечення ви-

конання і впровадження природоохоронного законодавства; розподіл повноважень природоохоронних органів на національному, регіональному та місцевому рівнях; процедури прийняття рішень та їх виконання; визначення необхідних людських і фінансових ресурсів та механізм їх перегляду» та ін.

Пріоритетним напрямом реалізації державної екологічної політики має стати дотримання екологічних прав громадян. З огляду на це у Стратегії вказано, що (а) фактично дві третини населення країни проживає на територіях, де стан атмосферного повітря не відповідає гігієнічним нормативам, що впливає на загальну захворюваність населення; (б) забруднення вод призводить до виникнення різноманітних захворювань населення, зниження загальної резистентності організму і, як наслідок, до підвищення загальної захворюваності, зокрема, на інфекційні й онкологічні захворювання; (в) наслідки зміни клімату (підтоплення, зростання кількості та інтенсивності екстремальних погодних явищ) одночасно з високим рівнем вразливості окремих верств населення призводять до соціальних й економічних витрат сьогодні та в майбутньому тощо.

2.2 Загальна характеристика системи екологічних прав громадян

В сучасній еколого-правовій доктрині екологічні права визначаються, як: (а) елемент змісту екологічних відносин; (б) складник правового статусу суб'єкта; (в) сукупна міра можливої поведінки в екологічних правовідносинах; (г) правові можливості; (д) вид та обсяг можливої поведінки; (е) сукупність юридичних можливостей і засобів тощо.

Екологічні права розглядаються як складна еколого-правова система, закріплена у міжнародних актах, Конституції України, спеціальному екологічному й суміжному з ним законодавстві щодо прав людини. Вони являють собою складний, комплексний інститут екологічного права й законодавства. Основоположні екологічні права громадян можна віднести до природних прав, невідчужуваних, які виступають як вища соціальна цінність, що існують невід'ємно від особистості, життєдіяльності громадянина, незалежно від їх правового закріплення є безпосередньо діючими, перебувають під захистом держави та відповідають міжнародним стандартам у галузі прав людини.

Крім того, інституту екологічних прав громадян як міжгалузевому правовому інституту властиві наступні ознаки: (а) регулює певний вид однорідних суспільних екологічних відносин, що виникають між суб'єктами, (б) має власний і специфічний предмет правового регулювання; (в) є визначальним складником галузі екологічного права, (г) відносна автономність сукупності норм екологічної галузі; (д) спеціальний еколого-правовий понятійно-категоріальний апарат, зав-

дяки якому встановлюється відповідне правове регулювання; (е) характерні певні принципи; (ж) своєрідні законодавчі конструкції та ін. Безумовно, у цьому випадку можна й, мабуть, доцільніше вести мову про правовий інститут екологічного статусу громадян (або інститут еколого-правового статусу громадян).

Ще раз звернемо увагу на те, що екологічні права як інститут законодавства являє собою систему взаємопов'язаних між собою нормативно-правових приписів, спрямованих на регулювання відповідної системи екологічних відносин, є міжгалузевим (комплексним). Як правило, норми, що утворюють інститут екологічних права, розташовані у самотійному (виокремленому) розділі або главі нормативно-правового акту, наприклад, у Законі «Про охорону навколишнього природного середовища» є розділ II. «Екологічні права та обов'язки громадян».

Наукою екологічного права доведено визначальне, пріоритетне місце природних екологічних прав в загальній системі прав людини. Природні екологічні права розглядаються як ціннісний орієнтир для гармонізації екологічного законодавства, його наближення до міжнародно-правових стандартів, визначення подальших напрямів та шляхів вдосконалення державної екологічної політики й законодавства.

Зміст екологічних прав обумовлений принципами екологічного права, в основі яких особливості правового регулювання еколого-правових відносин, а також особливостями методу правового регулювання суспільних еколого-правових відносин. Здійснення екологічних прав в основному проходить під контролем держави, оскільки вона регулює багато питань у сфері екології. Забезпечення екологічних прав є центральним завданням екологічної політики держави відповідно до Закону України від 28 лютого 2019 року

«Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року».

Екологічні права, передбачені у законодавстві, досить різноманітні, що дає змогу провести класифікацію їх залежно від різних підстав, щоб детальніше розкрити їх специфіку.

За юридичною сутністю екологічні права можна поділити на: а) конституційні; б) встановлені в спеціальних законах; в) передбачені підзаконними нормативними актами та договорами.

До першої групи належать права, передбачені у ст. 50 Конституції України, а саме: право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також права на її поширення. Конституційне закріплення цих прав вказує на їх важливість, невід'ємність і невідчужуваність, хоча і не робить менш значущими інші екологічні права. До них належать: право приватної власності на землю

(ст. 14), право звертатися за захистом порушених прав та ін. Право на життя (ст. 27) нерозривно пов'язане з правом на безпечне навколишнє природне середовище, з якістю середовища існування та інших прав, які мають екологічну спрямованість.

До другої групи входять, крім зазначених в Основному Законі, права, перелічені у ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Екологічний характер мають права, закріплені іншими законами. Наприклад, Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» у ст. 6 визнав право кожного на охорону здоров'я, що передбачає: безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище; санітарно-епідемічне благополуччя територій і населеного пункту, де він проживає; безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку; достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, включаючи існуючі й можливі фактори ризику та їх ступінь, тощо.

До складу третьої групи входять екологічні права, закріплені у підзаконних нормативно-правових актах і договорах. Перелік їх різноманітний. Вони також підлягають еколого-правовій охороні і захисту.

Екологічні права за формою реалізації поділяються на індивідуальні і колективні. Свої екологічні права громадяни можуть здійснювати самостійно, а також спільно з іншими, об'єднавшись в організації, групи та інші утворення. Створення громадських природоохоронних об'єднань розширює можливості громадянина в реалізації екологічних прав.

Екологічні права диференціюються на абсолютні і відносні. Така класифікація вказує не на обсяг змісту цих прав у розумінні необмеженості абсолютних, а лише на відмінність у колі (кількості) зобов'язаних осіб.

Абсолютні права протилежні відносним, які діють відносно однієї точно визначеної особи чи декількох осіб. Вони характеризуються тим, що їх носієві протистоїть як зобов'язані суб'єкти невизначене число осіб, кожен з яких повинен утримуватися від порушення цих прав. Коло абсолютних прав, як і взагалі усіх видів суб'єктивних прав, визначається значущістю і характером суспільних екологічних відносин.

Екологічні права можна також поділити залежно від захисту екологічних інтересів на: екологічні майнові і особисті немайнові права. Природні об'єкти хоча і прирівнюються в ЦК України до речі (майна), але все-таки залишаються об'єктом особливого роду, продовжуючи розвиватися за своїми природними законами. Природа не є результатом діяльності людини. Головним критерієм розмежування сфери цивільного й екологічного права є перебування відповідного природного об'єкта у взаємозв'язку з природним середовищем. Об'єкти природи і товарно-матеріальні цінності – різні категорії, що мають особливі

екологічні, економічні і правові ознаки і характеристики. До групи майнових прав у сфері екології належать права на відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище; право природокористування, право власності на природні ресурси, зміст якого є дещо обмеженим і своєрідним порівняно з іншими майновими правами. Особисті немайнові права, як правило, належать до категорії абсолютних, забезпечують природне існування фізичної особи, виникають з приводу особистих благ. Основне серед них – право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, до інших належать права на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів та предметів побуту тощо.

Певна класифікація екологічних прав громадян існує у сфері відтворення і поліпшення якісного стану природних об'єктів: право громадян на відтворення і відновлення з використанням установлених способів; право на здійснення заходів, що поліпшують якість екологічних об'єктів і навколишнього природного середовища. Варто мати на увазі, що за назвою екологічні права й обов'язки можуть збігатися, однак це не означає, що одне поняття трансформується в інше і навпаки. Ці права містяться в поресурсовому (підгалузевому) законодавстві; вони тісно пов'язані з правами громадян на використання природних об'єктів, а в кінцевому підсумку здійснення цих прав спрямовано на запобігання погіршенню якості навколишнього природного середовища. При цьому здійснення зазначених дій у законодавстві закріплене тільки як виконання встановлених обов'язків. Дії у формі прав або обов'язків по відтворенню екологічних об'єктів, поліпшенню стану природного середовища сприяють нормальному здійсненню соціально значущого екологічного права громадянина – права на безпечне навколишнє природне середовище.

Можна класифікувати екологічні права громадян за охоронно-захисною спрямованістю. Аналіз чинного екологічного законодавства показав, що хоча поняття «охорона» і «захист» прав і взаємозалежні, але вони не тотожні. Захист екологічного права здійснюється тоді, коли воно порушено будь-ким, при цьому нормативно визначено порядок захисту порушеного права. Екологічні права у сфері захисту порушених прав підрозділяються на: а) право вимагати у встановленому порядку відшкодування збитків, екологічної шкоди, заподіяної природним об'єктам, які перебувають у власності чи користуванні громадян; шкоди, заподіяної здоров'ю забрудненням навколишнього природного середовища, а також у необхідних випадках і моральної шкоди; б) право вимагати усунення перешкод у здійсненні громадянами своїх екологічних прав; в) право оспорювання приналежних громадянам екологічних прав, інтересів тощо. Охоронні розпорядження, що містяться в екологічному законодавстві, встановлюють об'єктивно специфічні примусові заходи і

форми захисту порушеного права. Можна сказати, що охоронні норми статичні, а норми про захист порушеного права – динамічні.

Екологічні права громадян у сфері охорони навколишнього природного середовища можна підрозділити на право брати участь у заходах, що забезпечують раціональне використання природних об'єктів; об'єднання в громадські природоохоронні формування; обговорення нормативних актів та інших заходів з метою запобігання негативним наслідкам; проведення оцінки впливу на довкілля та ін.

Наведені класифікації екологічних прав громадян характеризують лише найбільш важливі і соціально значущі права.

Екологічні права громадян України передбачені в статті 9 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища»:

- безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище;

- участь в обговоренні та внесення пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь в прийнятті рішень з цих питань;

- участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;

- здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;

- об'єднання в громадські природоохоронні формування;

- вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом;

- участь у громадських обговореннях з питань впливу планованої діяльності на довкілля;

- одержання екологічної освіти;

- подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;

- оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом;

- участь у процесі здійснення стратегічної екологічної оцінки.

Законами України можуть бути визначені й інші екологічні права громадян.

2.3 Поняття та види екологічних обов'язків громадян

Екологічним правам повинні відповідати певні екологічні обов'язки. Кореляція екологічних прав і обов'язків громадян створює режим найбільшого сприяння для життєдіяльності людей. Таке сполучення створює розумний баланс інтересів усіх суб'єктів екологічних правовідносин, сприяє досягненню гармонійної взаємодії природи і суспільства. Будь-які суб'єктивні екологічні права можуть бути реалізовані тільки через чийсь екологічні обов'язки, і навпаки, екологічні обов'язки передбачають чиєсь право вимагати їх виконання. Поза кореляцією ці категорії не можуть існувати.

За останні роки аналізу різних аспектів екологічних прав людини і громадянина присвячено чимало наукових робіт, але питанню правового регулювання екологічних обов'язків не приділено належної уваги. Як правило, екологічний обов'язок являє собою встановлену в законодавстві або договорі міру належної, суспільно необхідної поведінки, яка спирається на можливість державного примусу. У ній виражаються як особисті, так і суспільні екологічні інтереси. Через екологічний обов'язок задовольняється інтерес уповноваженого в будь-якому еколого-правовому відношенні. Обов'язок відповідає також інтересам самого правозобов'язаного суб'єкта. В екологічному праві обов'язок устанавлюється як в інтересах уповноваженого, так і в екологічних інтересах держави в цілому.

Екологічні обов'язки – це різновид юридичних обов'язків (останні, в свою чергу, є різновидом соціальних), вид та міра належної, легітимної та суспільно необхідної поведінки суб'єктів, що має відповідати приписам, заборонам, стимулам, встановленим на національному рівні державою та міжнародним співтовариством (міжнародними стандартами у галузі обов'язків людини) з метою забезпечення вимог екологічної безпеки, створення належних (безпечних) умов для життєдіяльності, встановлення приналежності природних об'єктів та комплексів, використання, відтворення, охорони природних об'єктів, захисту екологічних прав та інтересів громадян, гармонічної взаємодії природи й суспільства, закріплених у законодавстві й договорах. Додамо, що вони також є засобом забезпечення екологічних прав громадян, розглядаються як міра державного примусу, при цьому презюмується, що поведінка особи повинна бути легітимною (тобто правомірною, законною), не мусить мати місце й зловживання екологічними обов'язками. У цілому правові засади зловживання екологічними правами та обов'язками мають стати самостійним предметом наукового дослідження. Сутність екологічного обов'язку полягає в тому, що поведінка (вчинки) має бути імперативною,

безумовною, правомірною, належною, що встановлюється відповідно до вимог законодавства та в договорах. Таке складне переплетення прав і обов'язків сторін, що становлять змістовне наповнення договорів у сфері екології, зумовлює необхідність введення в законодавство правил визначення загальних і спеціальних норм, їх співвідношення та застосування.

Функціональне призначення екологічного обов'язку полягає в реалізації механізму еколого-правового регулювання, недопущенні зловживання громадянами своїми правами. Соціальне призначення полягає у формуванні екологічної правосвідомості і культури. Екологічний обов'язок є одним зі способів забезпечення екологічних прав, умовою їхньої реальності й ефективності. Якщо суб'єктивне екологічне право – це сфера влади і волі індивіда, то екологічний обов'язок – сфера необхідності і підпорядкування.

Структура екологічного обов'язку містить у собі певні елементи: необхідність здійснювати певні дії або утримуватися від них; необхідність для правозобов'язаної особи відреагувати на звернені до неї законні вимоги уповноваженого; необхідність нести відповідальність за невиконання вимог, передбачених екологічним законодавством; необхідність не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, відносно якого він має право (сервітут, емфітевзис, суперфіцій).

Якщо зміст суб'єктивного екологічного права утворює міра дозволеної поведінки, то екологічного обов'язку – міра належної, необхідної поведінки. Тому зміст екологічного обов'язку доцільно розглядати в двох аспектах: по-перше, у необхідності здійснювати активні позитивні дії, що відповідають вимогам екологічного законодавства. По-друге, у необхідності утримуватися від дій, заборонених діючим екологічним законодавством. Такі екологічні обов'язки, як правило, мають пасивний характер.

Екологічні обов'язки також можна диференціювати залежно від різноманітних підстав. За юридичною силою, ступенем правової урегульованості виділяють: а) конституційні; б) встановлені в спеціальних законах, переважна більшість норм яких спрямована на регулювання тих чи інших за характером екологічних відносин або пов'язаних з цим відносин; в) передбачені підзаконними нормативними актами та договорами.

У діючій Конституції України екологічні обов'язки громадян прямо закріплені у ст. 66: не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки. Але до них також можна віднести інші обов'язки, що трансформуються у сферу екологічного права: власність зобов'язує, вона не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству (ч. 3 ст. 13); сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67); неухильно додержуватися

Конституції та законів України, не посягати на права і свободи інших людей (ст. 68) тощо.

До другої групи Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 12) відносить обов'язки громадян: берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища; здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших нормативів та лімітів використання природних ресурсів; не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів; вносити штрафи за екологічні правопорушення; компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище. Громадяни України зобов'язані виконувати й інші обов'язки у галузі охорони навколишнього природного середовища відповідно до законів України. Коло екологічних обов'язків також розширюється за рахунок їх закріплення у підзаконних нормативних актах, де вони ще більше деталізуються.

Виокремлюють загальні та спеціальні екологічні обов'язки. Загальні притаманні всім без винятку громадянам як суб'єктам екологічного права, до них належать обов'язки, закріплені у Конституції України та Законі «Про охорону навколишнього природного середовища». Спеціальні обов'язки передбачені чинним поресурсовим екологічним законодавством і базуються на загальних положеннях права власності та природокористування, забезпечення вимог екологічної безпеки тощо. Але поряд із цим містять обов'язки, обумовлені специфікою природного ресурсу, особливостями правового режиму експлуатації відповідного об'єкта. Особливу групу становлять обов'язки, які мають місце при введенні режиму надзвичайного стану, при оголошенні місцевості зоною надзвичайної екологічної ситуації.

Екологічні обов'язки також можна поділити на майнові і немайнові. До майнових належать обов'язки: компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на довкілля; вносити штрафи за екологічні правопорушення; компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншими негативним впливом на навколишнє природне середовище; витрати на проведення, аудиторського аналізу щодо об'єктів і видів діяльності, що становлять підвищену екологічну небезпеку; впроваджувати нові технології, які запобігають шкідливому впливу на навколишнє природне середовище і здоров'я людей, тощо. До немайнових належать: берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства; здійснювати свою діяльність відповідно до вимог екологічної безпеки; не порушувати права інших суб'єктів; провадити оцінку впливу на довкілля тощо.

Екологічні обов'язки мають і інші класифікації, наприклад, залежно від правомірності поведінки громадянина; сфери існування екологічних

відносин (приналежності, використання, охорони, захисту, забезпечення екологічної безпеки); виду дії (активні та пасивні) та ін.

2.4 Право природокористування

Природокористування – це використання властивостей навколишнього природного середовища для задоволення економічних, екологічних, оздоровчих, лікувальних, культурних, естетичних та інших потреб людини.

Під правом природокористування мається на увазі інститут загальної частини екологічного права, в якому об'єднано норми, що визначають спільні положення для права користування всіма видами природних об'єктів, включаючи і норми, які регулюють їх комплексне використання.

Право природокористування – система юридичних норм і засобів, спрямованих на врегулювання відносин щодо ефективного використання, відновлення й охорони природних ресурсів, забезпечення багатогранних матеріальних, економічних і соціальних інтересів та законних прав суб'єктів природокористування.

Принципи та види права природокористування – правові ідеї, закладені в основу правового регулювання відносин по використанню, відновленню й охороні природних ресурсів.

До основних принципів права природокористування відносять наступні:

- комплексність використання й охорони природних ресурсів;
- нормування видового природокористування;
- екологічна безпека природокористування;
- нормативність і лімітування природокористування;
- стабільність права природокористування;
- стимулювання ефективності природокористування;
- ефективність і економічність природокористування тощо.

Розрізняють об'єктивне і суб'єктивне право природокористування. Змістом права природокористування є сукупність прав і обов'язків суб'єктів права природокористування (природокористувачів), обумовлених нормами чинного законодавства чи відповідною угодою на користування природними ресурсами (договором оренди тимчасового, короткострокового чи довгострокового користування).

Суб'єктами права природокористування можуть бути органи державної влади й органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації та громадяни України, а також іноземні юридичні та фізичні особи й особи без громадянства.

Об'єктами права природокористування є земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території держави, природні ресурси її континентального шельфу,

виключної (морської) економічної зони, тобто частини природних ресурсів (об'єктів), відособлені фізично (в натурі) і юридично.

Правове регулювання природокористування здійснюється через систему керівних, зобов'язуючих та заборонних норм права. Керівні норми встановлюють умови та порядок виникнення права користування природними ресурсами, визначають кордони поведінки природокористувачів, надають їм необхідні гарантії реалізації й охорони їх прав та ефективного виконання покладених на них обов'язків. Зобов'язуючі норми направлені на регулювання виконання природокористувачами правил використання природного багатства, планів та заходів у галузі використання та відновлення природних ресурсів, збереження та покращання природного середовища.

Підстави виникнення, зміни та подовження права природокористування.

Єдиною підставою виникнення права спеціального природокористування є дозвіл спеціально уповноваженого органу держави на використання відповідного природного ресурсу в певних цілях.

Порядок надання зазначених дозволів визначається Положенням про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 р. № 459 (із наступними змінами), Правилами відпуску деревини на пні в лісах України, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня 1999 р. № 1378, Правилами видачі дозволів на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення, затвердженими наказом Мінекобезпеки від 26.05.1999 р. № 115, Порядком погодження та видачі дозволів на спеціальне водокористування, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 р. № 321, а також іншими нормативно-правовими актами.

Дозвіл на спеціальне використання природних ресурсів - це офіційний документ, який засвідчує право підприємств, установ, організацій, громадян на використання конкретних природних ресурсів у межах затверджених лімітів.

У дозволі зазначаються: 1) найменування органу, що його видав; 2) найменування та реквізити природокористувача - юридичної особи (прізвище, ім'я, по батькові, адреса водокористувача - фізичної особи); 3) термін, на який видано дозвіл; 4) ліміти використання природного ресурсу, скиди (викиду) забруднюючих речовин; 5) умови спеціального природокористування; 6) інші відомості (у разі потреби). Форма дозволів, їх реквізити визначаються у законодавстві. Наприклад, добування мисливських тварин здійснюється за ліцензією або відстріляною карткою. На користування ділянками надр слід отримати ліцензії (спеціальні дозволи).

Лісорубний квиток (ордер) або лісовий квиток надає право на спеціальне використання лісових ресурсів.

Права та обов'язки природокористувачів. Обмеження та захист прав природокористувачів.

Змістом відносин природокористування є взаємні права та обов'язки природокористувачів, в яких втілюються їх правомочності з використання та володіння природними об'єктами. Перелік прав та обов'язків передбачено кодексами й законами України про природні ресурси, іншими нормативними актами, а також документами на право користування відповідними природними об'єктами. Права і обов'язки природокористувачів можна поділити на загальні і спеціальні.

Загальними правами природокористувачів є: право використовувати природні об'єкти відповідно до їх цільового призначення, на видобування з них корисних властивостей і якостей, на одержання плодів і прибутків; право передавати ресурси у вторинне користування на умовах, визначених законом; право отримувати компенсацію за поліпшення якості природних ресурсів у разі їх вилучення; право вимагати усунення перешкод у користуванні природним об'єктом тощо (ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»). Законодавством України можуть бути визначені й інші права природокористувачів. Екологічні права природокористувачів забезпечуються шляхом установлення в законодавстві певних гарантій'.

Загальними обов'язками природокористувачів виступають такі: забезпечувати цільове та здійснювати раціональне і ефективне використання природних ресурсів; здійснювати заходи по охороні природних об'єктів; не порушувати екологічні права і законні інтереси інших природокористувачів; виконувати передбачені законом певні екологічні вимоги (застосовувати новітні технології"); здійснювати заходи щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних об'єктів, негативному впливу їх діяльності на стан навколишнього природного середовища тощо (ст. 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»). Громадяни зобов'язані виконувати й інші обов'язки при використанні природних об'єктів відповідно до законодавства України.

Спеціальні права і обов'язки властиві кожному виду природокористування стосовно його об'єктів. Вирішальну роль тут відіграє мета природокористування. Права і обов'язки, реалізація і виконання яких обумовлюють безпосереднє досягнення мети цього виду природокористування, є для нього спеціальними.

Питання до семінарського заняття

1. Надайте поняття екологічних прав громадян.
2. Назвіть види екологічних прав громадян.

3. Які існують гарантії екологічних прав громадян? Назвіть форми їх захисту.
4. Проаналізуйте обов'язки громадян у галузі екології.
5. Охарактеризуйте право природокористування.
6. Назвіть принципи права природокористування.
7. Проаналізуйте суб'єкти та об'єкти права природокористування.
8. Назвіть права і обов'язки природокористувачів.
9. Охарактеризуйте підстави виникнення та припинення права природокористування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Погребный А.А. Аграрное, земельное и экологическое право Украины. Х., Одиссей, 2010. 385 с.
2. Андрейцев В.І. Екологічне право. Курс лекцій. Навч. посібник. К., Вентурі, 2016. 216 с.
3. Андрейцев В., Пустовойт М. А., Калшовський С. В. Екологічна експертиза: право і практика. К., Урожай, 2012.
4. Бобкова А., Паламарчук В. Горизонти і дієвість екологічного права. Право України. 2017. № 7. С. 106-109.
5. Дмитренко І.А. Екологічне право України. К., Атіка, 2017. 352 с.
6. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
8. Кримінальний кодекс України. Закон України від 05.04.2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
9. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
10. Господарський кодекс України. Закон України від 16.01.2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
11. Цивільний процесуальний кодекс України. Закон України від 18.03.2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

ЛЕКЦІЯ 3. ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ ТА КОМПЛЕКСИ

План

1. Особливості права власності на природні ресурси та комплекси
2. Державна власність на природні ресурси та комплекси
3. Комунальна власність на природні ресурси та комплекси
4. Приватна власність на природні ресурси та комплекси
5. Охорона та гарантії права власності на природні ресурси та комплекси. Відповідальність за порушення прав власників та права власності на природні ресурси

3.1 Особливості права власності на природні ресурси та комплекси

Серед інших екологічних правовідносин саме відносини власності на природні ресурси відіграють визначальну роль, тому що складають основу екологічних правовідносин. Інститут права власності на природні ресурси є таким чином, одним із основних правових інститутів екологічного права, оскільки відносини власності виступають передумовою виникнення будь-яких інших правовідносин стосовно використання природних ресурсів. Ці відносини складаються в сфері приналежності природних ресурсів одним особам і відчуження від усіх інших осіб.

Потрібно розрізняти поняття «власність» та «право власності». Власність - це економічна категорія, що виражає відносини людей з приводу виробництва та розподілу матеріальних благ. Власність як економічна категорія властива певному засобу виробництва і є основою виробничих відносин. Право власності є юридичним виразом, формою закріплення економічних відносин власності і являє собою урегульовані законом суспільні відносини по володінню, користуванню та розпорядженню об'єктами власності.

Загальна характеристика права власності на природні ресурси та комплекси.

Право власності на природні ресурси має ряд специфічних особливостей, пов'язаних з екологічним змістом останніх.

По-перше, це право власності не є всеосяжним, бо не всі природні ресурси за своїми властивостями можуть знаходитися у власності, а тільки ті з них, що є відносно стабільними та підлягають індивідуалізації. До них належать земля, надра, води, ліси, рослинний світ, тваринний світ, природно-заповідні об'єкти. Інші елементи природного середовища не здатні за об'єктивними властивостями бути об'єктами власності (наприклад: вітрова та сонячна енергія, кліматичні ресурси та інше), бо не можуть служити об'єктом привласнення з боку людини та суспільства з метою перетворення їх у свою власність.

По-друге, природні ресурси, хоча і є самостійними об'єктами права власності, проте знаходяться в нерозривному екологічному взаємозв'язку один з одним, фактично їх не можна відокремлювати від природного середовища. Тому вилучення корисних властивостей в процесі використання природних об'єктів (видобуток корисних копалин, заготівля деревини, споживання води, відстріл тварин, лов риби й та ін.) не припиняє права власності на відповідні елементи навколишнього природного середовища, а є підставою виникнення права власності на продукти праці, отримані шляхом експлуатації природних ресурсів.

І, нарешті, по-третє, природні ресурси як об'єкти природного походження складають національне багатство України й, на відміну від товарно-матеріальних цінностей, не мають вартості. Природні ресурси не є майном у власному значенні цього слова. Грошова оцінка землі та інших ресурсів природи в даному випадку виступає у вигляді капіталізованої ренти. При відчуженні природного об'єкта, власник по суті продає право на одержуваній з нього прибуток, продає право на ренту. Перелічені специфічні особливості природних ресурсів, обумовлюють відповідне регулювання питань власності на них з боку держави. Захищаючи суспільний інтерес законодавець використовує публічно-правовий режим у регулюванні цих відносин, при цьому в ньому привалює спеціальний дозвільний метод впливу на відносини власності щодо природних об'єктів.

Право власності на природні ресурси - це право володіти, користуватися і розпоряджатися ними, на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України в інтересах як окремих осіб, так і суспільства в цілому.

Право власності на природні ресурси можливо розглядати як правовий інститут і як сукупність правомочий власника. Сукупність правових норм екологічного права, що регулюють відносини власності на природні ресурси, утворюють правовий інститут. Зміст права власності на природні ресурси – це сукупність правомочий власника по володінню, користуванню та розпорядженню надрами, водами, лісами, об'єктами тваринного, рослинного світу та іншими природними ресурсами та комплексами.

Відповідно до рішення Конституційного суду України від 22 вересня 2005 року, правовий режим власності на природні ресурси визначається законами України. До останніх можливо віднести Конституцію України, Цивільний кодекс України, природоресурсові кодекси (земельний, водний, лісовий, про надра) та поресурсні закони (Про рослинний світ, Про тваринний світ, Про атмосферне повітря, Про природно-заповідний фонд). Положення Цивільного кодексу України застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сфері використання природних ресурсів у субсидійованому порядку. Відносини

власності на природні ресурси є предметом цивільного права лише в тому випадку, якщо вони не врегульовані нормами екологічного права. Але не зважаючи на таку форму кореспонденції правових норм, Цивільний кодекс України містить основні теоретичні визначення інституту права власності, що мають відношення й для природних ресурсів.

Зміст права власності як суб'єктивного права складає правомочії по володінню, користуванню та розпорядженню природними ресурсами в межах, визначених законом, тобто власникові належить право володіння, користування та розпорядження своєї власністю (ст. 317 ЦКУ). Ні в екологічному, ані в цивільному законодавстві України не визначено поняття "володіння", "користування" і "розпорядження" як складових елементів права власності на природні ресурси, тому вони сформульовані в науковій літературі, хоча думка про те, що право власності не обмежується тільки тріадою володіння, користування і розпорядження, має як своїх прихильників так і противників серед науковців.

Кожне із правомочий має свої особливості стосовно до природних ресурсів та своє призначення. Володіння - це право фактичного (фізичного чи господарського) панування над певним природним об'єктом. Зрозуміло, що не можна використовувати природні ресурси, не маючи господарського або фактичного панування над ними. Право володіння завжди повинне мати ту чи іншу правову підставу - титул. Правовою підставою володіння власника є його право власності. Екологічне право визнає тільки титульне володіння. Якщо особа фактично володіє окремим природним об'єктом, але без належної підстави (титулу), вона вважається незаконним власником.

Користування - це право власника задовольняти за допомогою природних ресурсів свої потреби. З урахуванням екологічної специфіки природних ресурсів як об'єктів права власності, під користуванням у даному випадку треба розуміти забезпечену законом можливість їх безпосередньої господарської експлуатації для наданих цілей шляхом вилучення їх корисних властивостей, у тому числі отримання плодів та інших прибутків.

Право розпорядження є визнана за власником і гарантована йому можливість вчиняти дії, спрямовані на зміну юридичного статусу, цільового призначення чи стану природних об'єктів, визначення їх юридичної долі (відчуження їх іншим суб'єктам у власність). Такими діями є, головним чином, угоди (купівлі - продажу, дарування, міни та ін.). Діюче законодавство проголошує рівність усіх форм власності, передбачає створення рівних умов для їх розвитку та захисту, проте фактично власники природних ресурсів володіють різноманітним обсягом щодо розпорядження ними. У найбільш повному обсязі право розпорядження притаманне праву державної власності на природні ресурси.

Важливою ознакою, що характеризує відношення власності, є їх незалежність. Суб'єктивне право власності необхідно розглядати як забезпечення й гарантування особі можливості володіти, користуватися та розпоряджатися природними об'єктами незалежно, на свій розсуд. Незалежне (на свій розсуд) володіння, користування й розпорядження природним об'єктом або його часткою, означає, що вони гарантовані власнику законом, вони не базуються на праві будь яких інших осіб.

Природні ресурси в Україні можуть перебувати в державній, комунальній та приватній власності. Більшість природних ресурсів України перебуває в державній та комунальній власності.

Чинне законодавство передбачає значно менший обсяг природних ресурсів, які можуть перебувати у приватній власності фізичних та юридичних осіб, порівняно з публічною. Це обумовлено тим, що використання природних ресурсів, які знаходяться в приватній власності, спрямоване на задоволення потреб окремих фізичних або юридичних осіб.

Право власності на природні ресурси характеризується множинністю суб'єктів: Український народ; держава Україна; фізичні особи; юридичні особи; автономна республіка Крим; територіальні громади; іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. Статус перелічених суб'єктів та їх повноваження пов'язані з формами права власності на природні ресурси, тому ці питання розглядаються у відповідних параграфах.

Але окремої уваги заслуговує розгляд поняття права власності Українського народу. Відповідно до ст. 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Український народ є особливим суб'єктом права власності на природні ресурси, який може здійснювати це право як безпосередньо у формі референдуму, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування у формі публічної власності, а також шляхом реалізації громадянами України та юридичними особами суб'єктивних прав на природні ресурси у формі приватної власності.

На практиці виникають питання щодо узгодження між собою норми Конституції та норм екологічного законодавства, які визначають право приватної, комунальної та державної власності на природні ресурси, а не право власності українського народу. У юридичній літературі переважає думка, що в цьому випадку норма Конституції України регулює не відносини власності на природні ресурси, а закріплює суверенітет народу України на певну територію, на навколишнє природне середовище взагалі та її окремі складові елементи. Дану тезу основного закону потрібно розуміти не в правовому сенсі а в політичному, не як

норми, що встановлює власнісний статус природних ресурсів країни, а як норми, що проголошує всі природні ресурси надбанням (основним національним багатством) Українського народу, що перебуває під особливою охороною суспільства. Тому, при врегулюванні відносин приватної, комунальної та державної власності на природні ресурси слід керуватися нормами екологічного законодавства.

3.2 Державна власність на природні ресурси та комплекси

Право державної власності являє собою сукупність правових норм, що закріплюють і охороняють приналежність природних ресурсів народу України в особі представницького органа державної влади, а також встановлюють порядок придбання, використання та відчуження природних ресурсів державної власності.

За змістом законодавства про власність суб'єктом права державної власності на природні ресурси виступає держава в особі представницького органу державної влади. Специфічною особливістю суб'єкта права державної власності, не властивої іншим суб'єктам права власності, є те, що держава виступає саме і як власник, і як носій політичної влади, тому здійснює право власності в нерозривному зв'язку з політичною владою. Держава своєю владою від імені народу України визначає правовий режим усіх природних ресурсів, створює органи управління цими об'єктами природи, визначає їх компетенцію.

Проте екологічне законодавство в цьому питанні не послідовне й передбачає у вигляді суб'єктів права державної власності як різні органи державної влади так і органи місцевого самоврядування.

Так, на землю, право державної власності, набувається і реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій та державних органів приватизації щодо земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти, які підлягають приватизації відповідно до закону.

Аналогічним чином закріплено право державної власності й на ліси в Україні (ст. 8 ЛКУ редакція від 08.02.06), за виключенням такого суб'єкту як органи приватизації.

В іншому порядку врегульовано питання суб'єктів права державної власності на води та надра України. Вони є виключною власністю народу України й надаються тільки в користування. Народ України здійснює право власності на води та надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві Ради. Окремі повноваження щодо розпорядження водами та надрами можуть надаватися відповідним органам державної виконавчої влади (ст. 6 ВКУ, ст. 4 КУпН).

Від імені Українського народу права власника об'єктів тваринного світу, які є природним ресурсом загальнодержавного значення,

здійснюють органи державної влади в межах, визначених Конституцією України (ст. 5 ЗУ "Про тваринний світ).

Для правової характеристики об'єктів права державної власності найбільш важливе значення мають два положення: у власності державі можуть знаходитися усі природні ресурси; частина з них є виключною власністю держави. Закон не дає прямого визначення об'єктів права державної власності на природні ресурси, проте аналіз змісту екологічного законодавства дозволяє виділити такі об'єкти як надра, земля, води, ліси, тваринний та рослинний світ, об'єкти природно-заповідного фонду.

У державній власності перебувають усі землі та ліси України, крім земель та лісів комунальної та приватної власності. Виключно до земель державної власності належать: землі атомної енергетики та космічної системи; землі оборони; землі під об'єктами природно-заповідного фонду та історико-культурними об'єктами, що мають національне та загальнодержавне значення; землі під водними об'єктами загальнодержавного значення; земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, Національної академії наук України, державних галузевих академій наук; земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи; земельні ділянки, які закріплені за навчальними закладами державної форми власності; земельні ділянки, на яких розташовані державні, у тому числі казенні, підприємства, господарські товариства, у статутних фондах яких державі належати частки (акції, паї).

Об'єктом права державної власності на надра є державний фонд надр. До складу державного фонду надр як об'єкта права власності входять власне надра, природні родовища корисних копалин, техногенні родовища корисних копалин, а також мінеральні ресурси континентального шельфу й виключної (морської) економічної зони.

Об'єктом права власності держави на води виступає державний водний фонд, який складають усі води (водні об'єкти) України.

Самостійним об'єктом права державної власності виступає рослинний мир, а саме дикорослі судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, гриби, а також їхні угруповання.

У державній власності можуть перебувати і об'єкти тваринного світу. Об'єктом права державної власності є дикі тварини, що знаходяться в стані природної волі, а також інші об'єкти тваринного світу, що знаходяться в територіальних і внутрішніх морських водах, у межах континентального шельфу й виключної (морської) економічної зони, а також у водосховищах, що знаходяться на території більш ніж однієї області, державних мисливських угіддях і на території природно-заповідного

фонду України і які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами та організаціями державної форми власності (ст. 6 ЗУ «Про тваринний світ»).

Виключно в державній власності перебувають природні заповідники, заповідні зони біосферних заповідників, національні природні парки (ст.4 ЗУ

«Про природно-заповідний фонд»).

Держава набуває права власності у разі:

а) відчуження земельних ділянок з відповідними природними ресурсами у власників з мотивів суспільної необхідності або для суспільних потреб;

б) придбання за договорами купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

в) прийняття спадщини;

г) передачі у власність державі комунальної власності територіальними громадами;

г) конфіскації.

Перелік суспільних потреб чітко визначений законодавством на відміну від суспільної необхідності. До суспільних потреб вид носить примусовий викуп під будинки та споруди органів державної влади та органів місцевого самоврядування, під будинки, споруди та інші виробничі об'єкти державної та комунальної власності; під об'єкти природно-заповідного та природоохоронного призначення; оборони та національної безпеки; під будівництво та обслуговування лінійних об'єктів та об'єктів транспортної та енергетичної інфраструктури (доріг, газопроводів, водопроводів, ліній електропередач, аеропортів, нафтогазових терміналів, електростанцій та т.д.); під розміщення дипломатичних та прирівняних до них представництв іноземних держав та міжнародних організацій; під міські парки, площадки відпочинку та інші об'єкти загального користування, необхідні для обслуговування населення.

Суспільна необхідність виникає тільки у випадку введення військового або надзвичайного стану та по своїй суті виступає форс-мажорною обставиною відчуження на користь держави.

Право державної власності на природні ресурси може виникнути на підставі цивільно-правової угоди щодо земельної ділянки (дарування, купівлі-продажу, обміну, спадкування). Право власності на інші природні ресурси виникає з моменту виникнення права власності на земельну ділянку після нотаріального посвідчення угоди та її державної реєстрації за місцем перебування об'єкта власності.

Конфіскація являє собою безоплатне вилучення державою природних ресурсів у вигляді санкції за правопорушення. Наприклад, конфіскації на користь держави підлягають незаконно добуті (зібрані)

або ввезені дикі тварини та інші об'єкти тваринного світу (ст. 63 Закону України «Про тваринний світ»).

Припинення права державної власності на природні ресурси можливо лише при передачі їх у комунальну власність шляхом розмежування або приватну власність шляхом приватизації у випадках, передбачених законом. Продаж (відчуження) об'єктів права державної власності здійснюється на конкурентних засадах шляхом конкурсу або аукціону. На окремі об'єкти природи право державної власності взагалі не може бути припинено. Це стосується об'єктів, які представляють особливу природоохоронну, наукову та естетичну цінність. До них належать тварини, занесені в Червону книгу України; особливо цінні продуктивні землі; землі, зайняті природними історико-культурними об'єктами та ін.

3.3 Комунальна власність на природні ресурси та комплекси

Самостійної та новою формою публічної власності на природні ресурси є право комунальної власності, тобто право власності територіальних громад.

Територіальна громада – це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, які є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів декількох сіл, які мають єдиний адміністративний центр. Свої повноваження територіальна громада може здійснювати як безпосередньо, наприклад, шляхом проведення місцевих референдумів, так і через свої органи місцевого самоврядування. Тому суб'єктами права комунальної власності є територіальні громади сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і в особі їх представницьких органів – відповідних місцевих Рад.

У комунальній власності перебувають усі землі та ліси в межах населених пунктів, крім земель та лісів що перебувають у державній або приватній власності, земельні ділянки за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти комунальної власності і інші ліси, набуті або віднесені до об'єктів комунальної власності у встановленому законом порядку.

До земель комунальної власності відносяться землі загального користування населених пунктів (площі, вулиці, проїзди, шляхи, набережні, пляжі, парки, сквери, бульвари, цвинтарі, місця знешкодження та утилізації відходів та т.п.), землі під залізницями, автомобільними дорогами, об'єктами повітряного та трубопровідного транспорту, земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування та ін.

Дикі тварини, а також інші об'єкти тваринного світу, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами та організаціями комунальної форми власності, є також об'єктом права комунальної власності (ст. 6. ЗУ

«Про тваринний світ»). У комунальній власності можуть перебувати і об'єкти природно-заповідного фонду.

З відповідною умовністю до об'єктів права комунальної власності можливо віднести корисні копалини та водні об'єкти місцевого значення. Кодекс України «Про надра» не визнає комунальної власності на надра, але в ст. 4 говорить, що народ України здійснює право власності на надра через місцеві Ради. Крім того, поділяючи корисні копалини за своїм значенням на корисні копалини загальнодержавного й місцевого значення (ст. 6) законодавець фактично легалізує право місцевих Рад на встановлення юридичної долі цих корисних копалин. Тому, можливо говорити про існування де факто комунальної власності на надра в Україні, і про суб'єктів цієї власності - органи місцевого самоврядування.

Водний кодекс України теж не оперує поняттям комунальної власності на водні об'єкти, але вона також фактично може виникнути стосовно земель водного фонду і відповідного водного об'єкту на них (ст. 59 ЗК України).

Територіальні громади набувають природні ресурси в комунальну власність у разі:

- а) передачі їм державної власності;
- б) примусового відчуження у приватних власників з мотивів суспільної необхідності або для суспільних потреб;
- в) прийняття спадщини;
- г) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами.

Цей перелік не є вичерпним, можливі і інші підстави, передбачені законом. Так однією з підстав виникнення права комунальної власності на природні ресурси є перехід у власність територіальної громади безхазяйного природного об'єкта. Відповідно до норм Цивільного кодексу України (тому що аналогічні норми в екологічному законодавстві відсутні) безхазяйним визнається природний об'єкт, якщо він не має власника (наприклад, власник відмовляється від права на природний об'єкт або втратив на нього право) або власник природного об'єкта невідомий. Безхазяйні природні об'єкти беруться на облік органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, на підставі заяви органа місцевого самоврядування, на території якого вони перебувають. Факт взяття безхазяйних природних об'єктів на облік розповсюджується через друковані засоби масової інформації. Після закінчення одного року з моменту взяття на облік безхазяйного природного об'єкта, за заявою органа, уповноваженого управляти майном відповідної територіальної громади, вони за рішенням суду передаються у комунальну власність.

Основною підставою виникнення права комунальної власності територіальних громад є безоплатна передача природних ресурсів, які

перебували у державній власності. Перерозподіл природних ресурсів між державою та територіальними громадами здійснюється шляхом розмежування їх у натурі на місцевості з оформленням відповідної землевпорядної та кадастрової документації та наданням державного акту про право власності.

У комунальну власність можуть переходити природні ресурси за заповітом від громадян-власників природних ресурсів, в порядку спадкування у випадку відсутності спадкоємців за заповітом (законом) або за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншим цивільно-правовим угодам. Ці угод відбуваються згідно норм Цивільного кодексу України з урахуванням вимог екологічного законодавства.

3.4 Приватна власність на природні ресурси та комплекси

Право приватної власності на природні ресурси та комплекси являє собою правовий інститут, що закріплює власність громадян та юридичних осіб. Суб'єктами права приватної власності на природні ресурси можуть бути громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, юридичні особи, у т.ч. іноземні, іноземні держави. Не можуть бути суб'єктами права приватної власності на природні ресурси підприємства, установи та організації державної або комунальної форми власності.

Об'єктом права приватної власності є земельні ділянки, тобто частини земної поверхні з установленими метою використання, розміром, межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами.

Право приватної власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси й багаторічні насадження, які на ній знаходяться та розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту й на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд. Таким чином екологічне законодавство встановлює право приватної власності не тільки на земельні ділянки, але і на ліси, водні об'єкти, тваринний світ, об'єкти природно-заповідного фонду тощо.

Об'єктом права приватної власності юридичних осіб (заснованих громадянами України або юридичних осіб України) виступають природні ресурси, які використовуються для здійснення підприємницької діяльності або для задоволення особистих та соціальних потреб.

Наприклад, це земельні ділянки, надані для житлово-будівельних кооперативів, або сільськогосподарським підприємствам для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Об'єктом права приватної власності іноземних юридичних осіб є тільки земельні ділянки несільськогосподарського призначення, у випадку придбання об'єктів нерухомого майна та земельні ділянки для

спорудження об'єктів, пов'язаних зі здійсненням підприємницької діяльності в Україні, у першу чергу, у межах населеного пункту.

Земельні ділянки, як об'єкти права власності громадян України мають строго визначені розміри та розрізняються за метою використання. Наприклад, об'єктом права власності громадян України виступають земельні ділянки для ведення фермерського господарства – в розмірі земельної частки (паю); для ведення особистого селянського господарства – не більше 2,0 гектарів; для ведення садівництва – не більше 0,12 гектара; для будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будинків та споруджень (присадибна ділянка) у селах – не більше 0,25 гектара, у селищах

– не більше 0,15 гектара, у містах – не більше 0,10 гектара; для індивідуального дачного будівництва – не більше 0,10 гектара; для будівництва індивідуальних гаражів – не більше 0,01 гектара.

Об'єктом права приватної власності іноземних громадян та осіб без громадянства є земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності.

У земельному законодавстві немає обмежень на кількість земельних ділянок, які може придбати у власності одна особа. Проте, це не тягне об'єднання декількох земельних ділянок у єдиний об'єкт права власності навіть при збігу їхнього цільового призначення та мети використання. Кожна з цих земельних ділянок залишається самостійним об'єктом права приватної власності.

Громадянам та юридичним особам України можуть належати на праві приватної власності невеликі замкнуті земельні лісові ділянки (загальною площею до 5 гектар) та природні водойми (загальною площею до 3 гектарів) у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств. Цей розмір може бути збільшений у випадку одержання лісів та водойм у спадщину. Крім цього, громадяни та юридичні особи можуть самостійно створювати лісу на приналежних їм деградованих та малопродуктивних землях. Це положення знайшло закріплення в ст. ст. 10, 12 Лісового кодексу України. У цьому випадку розмір лісових угідь законодавчо не нормований. Також власники на своїх земельних ділянках можуть у встановленому порядку створювати рибогосподарські, протиерозійні та інші штучні водойми.

Об'єктом права приватної власності на тваринний світ можуть виступати окремі об'єкти тваринного світу. Це дикі тварини та інші об'єкти тваринного світу, що вилучені із стану природної волі або природного середовища, розведені (отримані) у неволі або напіввільних умовах, або

отримані іншим дозволеним законодавством шляхом, наприклад, придбані у власність за межами України.

Підставами виникнення права приватної власності є:

- придбання за договором купівлі–продажу, дарування, міни, ренти, іншими цивільно-правовими угодами;
- безоплатної передачі із державної або комунальної власності;
- приватизації земельних ділянок, що були раніше надані у користування;
- прийняття спадщини;
- виділення в натурі (на місцевості) земельної частки (паю);
- штучне створення (розведення, вирощування, побудова та ін.);

Основним способом виникнення права приватної власності громадян

України на природні ресурси виступає приватизація. Громадяни України мають право одержати безоплатно у приватну власність раніше надані їм у користування земельні ділянки із земель державної або комунальної власності, відповідно до розмірів, які встановлені в чинному Земельному кодексі. Ця підстава виникнення права приватної власності громадян носить разовий характер, тому що право власності на умовах приватизації може виникнути тільки один раз, про що громадянину України робиться позначка у паспорті або іншому документі, що посвідчує особистість.

Надання природних ресурсів у власність шляхом приватизації відбувається на підставі заяви або клопотання особи, у якому воно вказує бажаний розмір, місце розташування та мету використання.

Приватизація являє собою акт розпорядження природним об'єктом. Тому природні об'єкти надаються у приватну власність тільки за рішенням органів, до компетенції яких відноситься право розпорядження ними. Наприклад, земельні ділянки надаються у власність на підставі рішень місцевих Рад, на території яких вони розташовані. У рішенні про надання земельної ділянки визначаються мета, для якої вона надається, розміри та основні умови використання.

При приватизації земель державних та комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій земельні ділянки передаються працівникам цих підприємств, установ та організацій, а також пенсіонерам з їх числа з визначенням кожного його земельної частки (паю). Кожний працівник цього підприємства, установи та організації, а також пенсіонери з їхнього числа мають гарантоване право одержати свою земельну частку (пай), виділену в натурі (на місцевості), що після виділення в натурі (на місцевості) здобуває статус земельної ділянки відповідного цільового призначення.

Право приватної власності на землю господарських товариств, наприклад сільськогосподарських акціонерних товариств, може виникати шляхом внесення в статутний фонд земельних ділянок їх засновниками.

Земельне законодавство передбачає деякі обмеження стосовно підстав та порядку виникнення права приватної власності для іноземних юридичних осіб, іноземних громадян та осіб без громадянства. Зазначені особи можуть придбати у власність земельні ділянки тільки на підставі цивільно-правових угод. Земельні ділянки можуть бути тільки несільськогосподарського призначення в межах населеного пункту, та, як правило, ті, на яких розташовані або будуть будуватися об'єкти нерухомого майна. Якщо іноземний громадянин або особа без громадянства в порядку спадкування одержить земельну ділянку сільськогосподарського призначення, то вони повинні протягом року відчужити її, тобто продати, обміняти або подарувати особі, що володіє належною право- та дієдатністю (наприклад, громадянину України).

Обов'язковою умовою для придбання іноземною юридичною особою права власності на земельну ділянку є реєстрація постійного представництва із правом ведення господарської діяльності на території України. Для укладання угод на придбання у власність земельних ділянок, які перебувають у державній власності, іноземним юридичними особами потрібне згода Верховної Ради України, а для придбання земельних ділянок, які перебувають у комунальній власності - Кабінету Міністрів України.

Підстави та порядок виникнення права приватної власності на інші природні ресурси визначається відповідними поресурсними кодексами та законами України. Наприклад, підставою виникнення права приватної власності на тваринний світ, є розведення у неволі або напіввільних умовах диких тварин, видобуток об'єктів тваринного світу шляхом полювання і рибальства. Крім цього, громадяни та юридичні особи можуть самостійно створювати ліси на приналежних їм деградованих та малопродуктивних землях. Також власники на своїх земельних ділянках можуть у встановленому порядку створювати рибогосподарські, протиерозійні та інші штучні водойми.

Підставою виникнення права приватної власності громадян на природні об'єкти виступає отримання частки у спільному майні подружжя. У осіб, які перебувають у шлюбі, виникає право загальної власності на все придбане майно, у тому числі і на природні об'єкти.

Право власності на природні ресурси може виникнути і у випадку придбання майнових прав на майно, нерозривно пов'язане із природним об'єктом. Так, відповідно до Земельного кодексу України у випадку переходу права власності на будинок та споруди, до нового власника переходить і право власності на земельну ділянку, якщо інше не встановлено законом або договором відчуження.

Припинення права приватної власності на природні ресурси здійснюється шляхом їх вилучення або викупу на підставі та в порядку передбаченому в законі. Екологічне законодавство дає вичерпний

перелік підстав припинення права приватної власності та встановлює порядок такого припинення. Право власності припиняється: у випадку добровільної відмови власника; відчуження (продажу) природного об'єкта; викупу для суспільних потреб або з мотивів суспільної необхідності; встановлення законодавчими актами заборони щодо перебування у приватної власності окремих об'єктів природи.

Припинення права власності на природні об'єкти у випадку добровільної відмови власника здійснюється на підставі рішення відповідного органу державної влади або місцевого самоврядування.

Припинення права власності на природні об'єкти шляхом вилучення відбувається в судовому порядку за позовом місцевих Рад, прокурора або органів контролю за використанням та охороною природних ресурсів. Викуп природних ресурсів із приватної власності відбувається зі згоди власника. При незгоді власника на викуп припинення права власності здійснюється в судовому порядку.

До кола підстав припинення права власності на природні ресурси (хоча вони прямо і не передбачені діючим екологічним законодавством) слід віднести випадки, коли право власності припиняється при ліквідації підприємства, організації або установи, смерті особи або знищенні самого об'єкта власності.

Право приватної власності на природні ресурси може припинитися у зв'язку з конфіскацією природного об'єкта при порушенні власником відповідних умов або скоєння правопорушення, наприклад жорстокого поводження з дикими тваринами.

Право власності на природні ресурси припиняється і внаслідок юридичних фактів, які не можна віднести до актів розпорядження самим природним об'єктом. Земельним законодавством України передбачений перехід права власності на земельну ділянку у випадку переходу права власності на будинок та споруди, які перебувають на ньому. Таким чином, юридична доля земельної ділянки успадковує юридичну долю будинку або споруди, і право власності на земельну ділянку припиняється або змінюється на підставі припинення або зміни права власності на майно, якщо інше не передбачено договором відчуження і при цьому не змінюється цільове призначення земельної ділянки.

3.5 Охорона та гарантії права власності на природні ресурси

Охорона та гарантії права власності на природні ресурси та комплекси. Відповідальність за порушення прав власників та права власності на природні ресурси.

Охорона права власності на природні ресурси здійснюється шляхом встановлення відповідних правових норм та застосування санкцій до осіб, які не виконують їхніх вимог. Вона здійснюється виключно на основі та відповідно до діючого законодавства України.

Важливе значення для охорони права власності на природні ресурси має Конституція України, а саме: стаття 13 стверджує: «держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності й господарювання, стаття 14:

«земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави», стаття 41: «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним».

Загальні засади охорони права власності знайшли своє відображення в нормативних актах різних галузей права. Стаття 321 Цивільного кодексу України: «Право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього чи права обмежений у його здійсненні». Статті 147 Господарського кодексу України: «Майнові права суб'єктів господарювання захищаються законом». Розділ шостий Кодексу України про адміністративні правопорушення під назвою «Адміністративні правопорушення, що посягають на власність» та низка інших законів України.

Окремі положення щодо охорони права власності на природні ресурси закріплені в екологічному законодавстві, а саме: у ст.ст. 5, 11 Закону України

«Про охорону навколишнього природного середовища»; ст.ст. 153-154 ЗК України; ст.15 ЛК України та в інших правових нормах екологічного законодавства.

Поділ права на приватне та публічне передбачає охорону прав власності на природні ресурси приватного й публічного характеру. До першого належить цивільно-правовий напрямок, який забезпечує приватні інтереси; до іншого - адміністративно-правовий та кримінально-правовий (забезпечують публічні інтереси). Публічне право охороняє власність за ініціативою влади. Цей напрям правової охорони є проявом виконання державою її обов'язків перед суспільством.

До основних ознак охорони права власності на природні ресурси можна віднести:

- 1) забезпечувальну діяльність відповідних державних органів;
- 2) виявлення можливих порушень правового режиму власності, здійснення профілактики правопорушень та притягнення порушників до відповідальності;
- 3) забезпечення власнику безперешкодного права володіння, користування, розпорядження природним ресурсом, права на дохід та відчуження природного ресурсу, а також визначення законом конкретних додаткових правомочий;

Охорона прав власності на природні ресурси включає широкий спектр підходів до забезпечення правового режиму об'єктів права власності й захисту прав суб'єктів.

На захист права власності прямо або опосередковано спрямовані норми багатьох галузей права (цивільного, кримінального, адміністративного та ін.). При цьому вчені зазначають особливість цивільно-правових засобів захисту від інших засобів (кримінально-правових, адміністративно-правових тощо).

Специфіка цивільно-правового захисту права власності насамперед полягає в застосуванні таких юридичних способів (ст. 16 ЦК України визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, які порушують право та інші), які забезпечують, як правило, усунення перешкод у здійсненні права власності та відновлення майнового становища потерпілого власника за рахунок майнових благ порушника чи іншої зобов'язаної особи.

Серед посягань на право власності на природні ресурси необхідно розрізняти два основних види, а саме: порушення суб'єктивного права власника, тобто тих правомочий, що належать власнику; заподіяння шкоди об'єктам природи, що знаходяться у власності відповідних суб'єктів (держави, юридичних або фізичних осіб).

Порушення правомочий власника природних ресурсів має місце в таких випадках:

- укладення угод з природними ресурсами особою, яка не є їх власником;
- самовільне використання природних ресурсів.

Заподіяння шкоди об'єктам природи має місце у випадках погіршення якісних та кількісних характеристик вище зазначеного об'єкту.

Таким чином, охорону права власності на природні ресурси забезпечують: норми, які забезпечують належність природних ресурсів тим чи іншим суб'єктам та норми, які встановлюють певні умови реалізації власниками своїх прав (ст. ст.1, 59, 66 ЗК України, 7-14ЛК України та інші).

Існує три форми охорони права власності на природні ресурси: нормативно-регулятивна (законодавча, нормотворча, правореалізуюча), управлінська (інформаційна, прогностична, еколого-експертна тощо), судова. Кожна з форм забезпечує відповідний аспект захисту володіння, користування та розпорядження, як правомочний, що складають зміст права власності.

Захист права власності забезпечують норми, які встановлюють негативні наслідки для порушників права власності, тобто безпосередньо захищають права власників від протиправних посягань (ст.ст. 212 ЗК України, 108-109 ЛК України, 47, 48, 49 КпАП України). Саме юридична відповідальність становить зміст охорони права власності на природні ресурси. Охорона права власності на той або інший природний об'єкт є

відповідною реакцією на порушення даного права, що може бути різною як за формою, так і по змісту.

Найпоширенішим видом відповідальності за порушення права власності на природні ресурси є адміністративна, що настає при наявності в діях винних осіб адміністративного правопорушення. Так, розділ 6 КпАП України передбачає підстави та порядок притягнення винних осіб за здійснення вчинків, які порушують право власності на відповідні природні об'єкти.

Цивільно-правова відповідальність за порушення права власності на природні ресурси настає звичайно при наявності факту заподіяння майнової шкоди. Мова тут іде, насамперед, про відшкодування збитку, заподіяного викупом або тимчасовим заняттям природних об'єктів, а також обмеженням прав власника, погіршенням якості природного об'єкта або приведення його в непридатне для використання по цільовому призначенню стан внаслідок негативного впливу, заподіяного діяльністю інших осіб. Збитки підлягають відшкодуванню власникові у повному обсязі за правилами та нормативам, встановленими відповідним поресурсовим екологічним законодавством. Крім відшкодування прямого збитку власник природного об'єкта має право на компенсацію втраченої вигоди та не отриманих доходів у вигляді, наприклад, втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва або витрат по підвищенню родючості ґрунтів.

Конституція України гарантує право власності. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі та в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього й повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права й свободи від порушень і протиправних посягань.

Загальні гарантії реалізації екологічних прав закріплені в ст.10 та 11 Закону України «Про охорону навколишнього середовища».

Гарантії права власності громадян на природні ресурси можливо розділити на 2 групи: гарантії охорони права власності та гарантії захисту права власності. *Гарантії охорони* - це встановлення меж здійснення прав, їх конкретизація в законодавстві, встановлення заходів стимулювання для реалізації права власності, заходів профілактики та попередження правопорушень. *Гарантії захисту* - це контроль, встановлення відповідальності винних за порушення прав власників, встановлення заходів відновлення порушених прав власників.

Питання до семінарського заняття

1. Поняття права власності на природні ресурси.
2. Назвіть форми права власності на природні ресурси.
3. Проаналізуйте підстави для виникнення відносин права власності на природні ресурси.
4. Назвіть об'єкти і суб'єкти права власності на природні ресурси.
5. Зміст права власності на природні ресурси.
6. Охарактеризуйте форми та методи забезпечення права власності на природні ресурси.
7. Назвіть підстави припинення права власності на природні ресурси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шемшученко Ю.С. Екологічне право України. Академічний курс. Підручник. К., Юрид. думка, 2015. 847 с.
2. Гетьман А.П., Шульга М.В. Екологічне право України. Підручник. МОН України, НЮА України ім. Я.Мудрого. Х., Право, 2013. 384 с.
3. Кобецька Н.Р. Екологічне право України. Навчальний посібник. К., Юрінком Інтер, 2017. 352 с.
4. Попов В. К., Шульга М. В., Разметов С. В. Екологічне право України (загальна частина). Навч. посібник. Харків, 2015.
5. Каракаш І.І. Природноресурсове право України. Навч. Посібн. К., Істина, 2015. 376 с.
6. Балюк Г. І., Краснов М. В., Шемшученко Ю. С. Екологічне право України. Академічний курс, Підручник. К., "Юридична думка", 2018. 856 с.
7. Про звернення громадян. Закон України від 02.10.1996 року № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
8. Про природно-заповідний фонд України. Закон України від 16.06.1992 року № 2456-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>.
9. Про охорону земель. Закон України від 19.06.2003 року № 962-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text>.
10. Про землеустрій. Закон України від 22.05.2003 року № 858-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text>.
11. Господарський кодекс України. Закон України від 16.01.2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.

ЛЕКЦІЯ 4. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

План

1. Поняття екологічного правопорушення. Екологічна відповідальність.
2. Об'єкти та суб'єкти правопорушення.
3. Цивільно-правова та дисциплінарна відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства.
4. Адміністративна відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства.
5. Підвідомчість справ про адміністративні правопорушення.
6. Кримінальна відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства.

4.1 Поняття екологічного правопорушення. Екологічна відповідальність

Екологічне правопорушення – це винне, протиправне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на екологічний правопорядок, спричиняє шкоду навколишньому природному середовищу або створює реальну загрозу заподіяння такої шкоди і тягне за собою застосування заходів юридичної відповідальності.

Підставами для притягнення до юридичної відповідальності за екологічні правопорушення є наявність норми екологічного законодавства, яка передбачає склад відповідного правопорушення, та безпосередньо склад цього правопорушення.

Підставами настання юридичної відповідальності за екологічні правопорушення для особи (правопорушника) є: наявність факту вчинення екологічного правопорушення; норма(и) екологічного законодавства, яка забороняє подібну поведінку та встановлює санкцію за її порушення; відсутність обставин які виключають протиправність діяння (крайня необхідність тощо) та акт правозастосування до порушника яким визначається вид та міра державного примусу.

В ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» названо найбільш загальний перелік діянь за які наступає юридична відповідальність за екологічні правопорушення. Умовно їх можна згрупувати в наступному порядку:

– порушення у сфері реалізації екологічних прав та свобод громадян (порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище; відмова від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, а також про джерела забруднення, приховування випадків аварійного забруднення навколишнього природного середовища або

фальсифікація відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення);

– порушення норм екологічної безпеки та невжиття заходів щодо попередження негативного впливу на довкілля (порушення вимог законодавства про оцінку впливу на довкілля, у тому числі подання завідомо неправдивого звіту з оцінки впливу на довкілля чи висновку з оцінки впливу на довкілля; неврахування у встановленому порядку результатів оцінки впливу на довкілля та невиконання екологічних умов, визначених у висновку з оцінки впливу на довкілля; порушення екологічних вимог при проектуванні, розміщенні, будівництві, реконструкції, введенні в дію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів; невжиття заходів щодо попередження та ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище; порушення вимог законодавства України при здійсненні стратегічної екологічної оцінки);

– порушення порядку здійснення природокористування (допущення наднормативних, аварійних і залпових викидів і скидів забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище; перевищення лімітів та порушенні інших вимог використання природних ресурсів; самовільне спеціальне використання природних ресурсів);

– порушення у сфері екологічного управління (невиконання розпоряджень органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища, та вчиненні опору їх представникам; приниження честі і гідності працівників, які здійснюють контроль в галузі охорони навколишнього природного середовища, посягання на їх життя і здоров'я);

– порушення у сфері здійснення окремих видів діяльності, що впливає на довкілля (порушення природоохоронних вимог при зберіганні, транспортуванні, використанні, знешкодженні та захороненні хімічних засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних радіоактивних речовин та відходів; порушення природоохоронних вимог під час провадження діяльності, пов'язаної з поводженням з генетично модифікованими організмами);

– порушення законодавства про особливо цінні території та об'єкти (невиконання вимог охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що підлягають особливій охороні, видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України).

Законодавець не визначає вказаний перелік екологічних правопорушень як вичерпним, а екологічним законодавством України може бути і встановлено юридичну відповідальність і за інші порушення в цій сфері.

4.2 Об'єкти та суб'єкти правопорушення

Таблиця 1

Суб'єкт	Об'єкт	Суб'єктивна сторона	Об'єктивна сторона
Фізичні особи:	Суспільні відносини з раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічного правопорядку і безпеки населення	Вина (відображення психічного ставлення правопорушника до дій та їх наслідків) у формі:	- протиправністю дій (бездіяльності), що потягло порушення екологічного правопорядку;
1. деліктоздатні особи	- загальний (екологічний правопорядок, тобто коло суспільних відносин по охороні довкілля і раціональному використанню природних ресурсів)	-умисел	- заподіянням чи загрозою заподіяння екологічної шкоди;
2. в адміністративних правопорушеннях можуть бути і посадові особи	- спеціальний (суспільні відносини по охороні і раціональному використанню земель, лісів, вод, надр, тваринного світу і т.д)	-необережність	- причинним зв'язком між протиправним діянням (дія або бездіяльністю) та його наслідками (екологічною шкодою);
3. особи, які виконують організаційно-господарські та організаційно-розпорядчі функції		Мотив і мета можуть мати значення як для юридичної кваліфікації екологічного правопорушення, так і для індивідуалізації застосування засобів відповідальності.	- місце, час, обставини та способи вчинення екологічного правопорушення;
Юридичні особи:			
(виробничі підприємства, проектні установи, державні органи тощо)			

4.3 Цивільно-правова та дисциплінарна відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства.

Цивільно-правова відповідальність за екологічні правопорушення полягає у відшкодуванні конкретної майнової шкоди, викликаній протиправним порушенням чужих суб'єктивних цивільних прав або чужих благ. Правовою основою її є ст. 66 Конституції України в якій передбачено обов'язок кожного не тільки не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, а і відшкодувати завдані ним збитки.

Компенсація заподіяння майнової шкоди є обов'язком особи-правопорушника і не ставиться в залежність від виду та ступеня його вини, а може існувати і без такої (в разі завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки). Загальні засади застосування цивільно-правової відповідальності визначені в ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» «Особливості застосування цивільної відповідальності», якою передбачено, що шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації в повному обсязі.

Основною проблемою, яка виникає в процесі компенсації шкоди, що підлягає відшкодуванню внаслідок скоєння екологічного правопорушення є проблема визначення її розміру. Так, економічна та екологічна оцінка вартості природних об'єктів не завжди співпадають та можуть диференціюватись залежно від регіональних, природно-кліматичних умов, характеру економічних відносин, що домінують на певній території, співвідношення попиту та пропозиції тощо.

Тому в екологічному законодавстві сформована ціла система способів обчислення шкоди, заподіяної екологічним правопорушенням. Зокрема, в виділяють наступні способи: таксовий; нормативний; розрахунковий; витратний.

Таксовий спосіб обчислення шкоди, заподіяної екологічним правопорушенням є одним з найпоширеніших способів обрахування шкоди завданої в процесі порушення права природокористування. Такси розробляються уповноваженим суб'єктами і фактично представляють собою грошове вираження вартості окремих природних об'єктів, яка враховує всі необхідні витрати пов'язані із відновленням порушених природних об'єктів, їх поширеність, унікальність, екологічну та економічну цінність.

Відповідні такси для обчислення розміру шкоди затверджуються Кабінетом Міністрів України або спеціально уповноваженими державними органами в екологічній або інших сферах. Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 23 липня 2008 р. № 665 затверджено такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу. Такси для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добу-

вання (збирання) або знищення цінних видів водних біоресурсів, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2011 р. № 1209. Такси для обчислення розміру відшкодування збитків, заподіяних підприємствами, установами, організаціями і громадянами України, а також іноземними юридичними особами та громадянами внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 1995 р. № 484. Такси для обчислення розміру шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природно-заповідний фонд у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 541. Такси для обчислення розміру відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення законодавства в галузі мисливського господарства та полювання (крім видів, занесених до Червоної книги України) затверджені Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України та Міністерства екології та природних ресурсів України 19.06.2017 № 301/222.

Таксовий метод характеризується надзвичайною зручністю, точністю та легкістю його застосування. Так, при виявленні незаконного вилову риби у річках України необхідно лише підрахувати кількість виловленої риби, приналежність їх до конкретного виду та застосувати відповідні показники.

Спеціальні знання можуть знадобитися лише для встановлення приналежності екземплярів до певного виду живих організмів

Нормативний спосіб обчислення шкоди полягає у застосуванні у випадку порушення екологічного законодавства підвищених (кратних) сум за природокористування порівняно із сплатою податку чи платежу. В цьому випадку за основу береться встановлені законодавством розміри зборів та застосовуються відповідні коефіцієнти. Так, наприклад, Податковим кодексом України чітко регламентовано питання обрахування та сплати рентної плати за спеціальне використання вод, визначено коло платників, а також її ставки. Водокористувачі самостійно обчислюють рентну плату за спеціальне використання води. У разі перевищення водокористувачами встановленого річного ліміту використання води рентна плата обчислюється і сплачується у п'ятикратному розмірі виходячи з фактичних обсягів використаної води понад встановлений ліміт використання води, ставок рентної плати та коефіцієнтів.

Розрахунковий спосіб обчислення шкоди представляє собою складу систему формульних розрахунків із багатьма факторами, що можуть варіюватись, уточнюючими коефіцієнтами тощо. До них зокрема відносяться: Методика розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів, затверджена Наказом

Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 20 липня 2009 року № 389; Методика розрахунку збитків, заподіяних рибному господарству внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, затверджена Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 18 травня 1995 р. № 36.

Названий розрахунковий спосіб орієнтований на оцінку шкоди завданої внаслідок порушень екологічного законодавства з метою отримання коштів на проведення відновлювальних заходів із врахуванням зниження показників природних об'єктів.

Витратний спосіб обчислення шкоди є дуже подібним до розрахункового способу, але може застосовуватись і у випадках коли необхідно оцінити втрати пов'язані із вилученням об'єктів із господарського обігу, зміну їх цільового призначення, компенсації цих власникам і користувачам природних об'єктів. Таким чином, витратний спосіб застосовується і у випадках коли неправомірних діянь внаслідок яких відбуваються економіко-господарські втрати від використання природних об'єктів, фактично немає. Прикладом застосування такого способу можна назвати Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 284. Цим Порядком передбачено, що власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні вилученням (викупом) та тимчасовим зайняттям земельних ділянок, встановленням обмежень щодо їх використання, погіршенням якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей земельних ділянок або приведенням їх у непридатний для використання стан та неодержанням доходів у зв'язку з тимчасовим невикористанням земельних ділянок. Зокрема, відшкодуванню підлягають: вартість житлових будинків, виробничих та інших будівель і споруд, включаючи незавершене будівництво, плодючість та інших багаторічних насаджень тощо.

Характеризуючи цивільно-правову відповідальність слід також пам'ятати, що у випадку відсутності спеціальних екологічних норм, розрахунки шкоди можуть проводитись на підставі загальних положень цивільного законодавства. Особливе значення ці положення мають при визначенні особливостей цивільно-правової відповідальності осіб, що володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, які зобов'язані компенсувати заподіяну шкоду громадянам та юридичним особам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих. Цивільний кодекс досить широко трактує питання що є джерелом підвищеної небезпеки - це діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриман-

ням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб.

Також саме Цивільним кодексом встановлюються особливості відшкодування шкоди, завданої внаслідок взаємодії кількох джерел підвищеної небезпеки та інші питання пов'язані із таким відшкодуванням.

Окремо слід наголосити, на компенсації упущеної вигоди в наслідок скоєння екологічного правопорушення як вид цивільно-правової відповідальності. Аналіз норм екологічного законодавства вказує на те, що описані вище таксовий та розрахунковий способи визначення розміру шкоди, завданої екологічним правопорушенням містять елементи компенсації упущеної вигоди. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 963 затверджена Методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу. Зокрема, при визначенні розміру шкоди завданої внаслідок самовільного заняття земельної ділянки одним із базових показників, які включаються в формулу розрахунку відповідної шкоди, є «середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель за цільовим призначенням». Таким чином, упущена вигода вже частково врахована в обчисленні тієї шкоди, яка завдана захопленням земельної ділянки.

Проте, слід зазначити, що врахуванням тільки методиками обчислення шкоди завданої екологічним правопорушенням, об'єм упущеної вигоди може не обмежуватися. Розмір упущеної вигоди визначається позивачем та компенсується в розмірі, який ним доведений як цілком конкретні доходи, які він не отримав виключно через протиправні дії порушника. Такі цифри не можуть бути абстрактними і повинні бути достовірно доведені.

4.4 Адміністративна відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства

Регулюється Кодексом України про адміністративні правопорушення, ЗУ «Про виключну морську (економічну) зону України та ін. закон. акт.

Ефективність адміністративної відповідальності обумовлена декількома чинниками:

адміністративні стягнення – внаслідок незначної суспільної небезпеки діянь, які мають менш суворий характер;

адміністративна відповідальність - застосовується до надзвичайно широкого кола суспільних відносин;

спрощені, у більшості випадків позасудові, процедури притягнення до відповідальності – дозволяють оперативно реагувати на правопорушення.

Притягнення до адміністративної відповідальності за екологічні правопорушення здійснюється на загальних засадах з урахуванням особливостей об'єкта посягання.

Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачено, що визначення складу екологічних правопорушень, порядок притягнення винних до адміністративної відповідальності за їх вчинення встановлюється Кодексом України про адміністративні правопорушення. Однак, на відміну від злочинів, які можуть міститись виключно у Кримінальному кодексі України, адміністративні правопорушення можуть бути передбачені не тільки Кодексом України про адміністративні правопорушення, а й іншими законодавчими актами.

Притягнення до адміністративної відповідальності за екологічні правопорушення здійснюється на загальних засадах з урахуванням особливостей об'єкту посягання.

Основна маса адміністративних екологічних правопорушень передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення. Окремі екологічні правопорушення містяться у наступних його главах

«Адміністративні правопорушення в галузі охорони праці і здоров'я населення» (Глава 5), «Адміністративні правопорушення, що посягають на власність» (Глава 6), «Адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини» (Глава 7).

Окрема група адміністративних правопорушень та порядку накладення адміністративних стягнень за них міститься в Законі України «Про виключну морську (економічну) зону України».

Суб'єктами цих правопорушень є як фізичні особи (резиденти та нерезиденти), так і посадові особи підприємств установ та організацій.

Розкриваючи питання адміністративної відповідальності за екологічні правопорушення слід зазначити, що наведений у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», поресурсових нормативних актах перелік видів відповідальності (дисциплінарна, адміністративна, цивільна і кримінальна) не є вичерпним. Так, стосовно юридичних осіб, за порушення екологічного законодавства можуть застосовуватись і інші види санкцій, які мають адміністративну природу, наприклад адміністративно-господарські.

Господарським кодексом України в ст. 153 передбачено цілий ряд обов'язків суб'єктів господарювання щодо використання природних ресурсів. Ч. 2 статті 246 Господарського кодексу прямо передбачено, що у разі здійснення господарської діяльності з порушенням екологічних ви-

мог діяльність суб'єкта господарювання може бути обмежена або зупинена Кабінетом Міністрів України, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, а також іншими уповноваженими органами. Подібні норми містяться й у Законі України «Про охорон навколишнього природного середовища».

Обмеження чи зупинення (тимчасове) діяльності підприємств і об'єктів незалежно від їх підпорядкування та форми власності, можливе за рішенням органів екологічного контролю, якщо їх експлуатація здійснюється з порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, законодавства про оцінку впливу на довкілля, вимог дозволів на використання природних ресурсів, з перевищенням нормативів гранично допустимих викидів впливу фізичних та біологічних факторів і лімітів скидів забруднюючих речовин. Таким чином, Обмеження чи зупинення (тимчасове) діяльності підприємств є адміністративно-господарською санкцією, що застосовується до учасників господарських відносин за порушення екологічних вимог.

Важливо! Обмеження волі не відноситься до видів адміністративних стягнень за правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів.

Підвідомчість справ про адміністративні правопорушення Підвідомчість – це розмежування компетенції між різними органами щодо розгляду і вирішення справ про адміністративні правопорушення на

підставі і у межах закону та притягнення винуватих осіб до адміністративної відповідальності.

Визначення підвідомчості справ про адміністративні правопорушення полягає у встановленні категорій справ, які уповноважений розглядати той чи інший уповноважений орган.

Підвідомчість справ про адміністративні правопорушення відповідно до компетенції органів та посадових осіб, уповноважених розглядати такі справи визначена главою 17 КУпАП.

Залежно від ознак правопорушення (об'єкта, характеру вчиненого правопорушення, місця його вчинення тощо) можна визначити такі види підвідомчості:

1) предметна підвідомчість, яка визначається за об'єктивними ознаками (об'єкт, об'єктивна сторона) вчиненого правопорушення з урахуванням галузевої сфери публічних правовідносин. За цими ознаками розмежовуються повноваження кожної ланки системи органів і кожного органу зокрема щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення;

2) територіальна підвідомчість, яка визначається місцем вчинення правопорушення або місцем постійного проживання чи перебування правопорушника. За загальним правилом, абсолютна більшість правопорушень розглядається уповноваженими органами за місцем

вчинення правопорушення;

3) виключна підвідомчість, яка визначається тим, що розгляд певних справ про адміністративні правопорушення належить виключно до одного органу адміністративно-деліктної юрисдикції. Наприклад, справи про порушення законодавства про працю (статті 41-41); дрібне викрадення чужого майна (ст. 51); виробництво, заготівля, реалізація сільськогосподарської продукції, що містить хімічні препарати понад гранично допустимі рівні концентрації (ст. 42) та інші підвідомчі тільки суду;

4) альтернативна підвідомчість, яка визначається тим, що розгляд певних справ віднесено до компетенції кількох органів адміністративної юрисдикції. Наприклад, незаконне виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту, в невеликих розмірах (ст. 44); дрібне хуліганство (ст. 173) законодавець спеціально встановлює альтернативну підвідомчість цих справ суду і органам внутрішніх справ, що звільняє суди від накопичення дрібних справ, а органу внутрішніх справ таке положення дає право самостійно застосовувати стягнення у вигляді штрафу, а у разі необхідності застосування до правопорушника виправних робіт або адміністративного арешту – справа направляється до суду.

4.5 Кримінальна відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства.

Кримінальна відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства регулюється Кримінальним кодексом України

Завданням Кримінального кодексу України є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Підстава: вчинення особою суспільно-небезпечного діяння, яке містить склад злочину.

При притягненні до відповідальності за злочини проти довкілля підлягають конфіскації й належні винним знаряддя злочину.

Групи злочинів проти довкілля

Таблиця 2

Злочини у сфері охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки	Злочини у сфері природо-користування	Екологічні злочини проти людства
ст. 236-238, 253 ККУ	ст.239, 254, 248-252, 245-247, 240-244 КК	Ст. 441 ККУ

Важливо! Адміністративна або кримінальна відповідальність фізичних осіб за екологічні правопорушення настає з 16 років!

Всі передбачені Кримінальним кодексом України злочини проти довкілля умовно можна поділити на наступні групи:

1. Злочини в сфері охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки. До них, зокрема, відносяться: порушення правил екологічної безпеки (стаття 236.); невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (стаття 237); приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення (стаття 238); проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля (стаття 253).

2. Злочини в сфері природокористування, які внутрішньо диференціюються в залежності від природного об'єкту, який зазнав посягання, а саме: забруднення або псування земель (стаття 239.); незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (стаття 239-1); незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (стаття 239-2); безгосподарське використання земель (стаття 254); незаконне полювання (стаття 248), незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (стаття 249); проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів (стаття 250); порушення ветеринарних правил (стаття 251); знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу (стаття 245); незаконна порубка лісу (стаття 246); порушення законодавства про захист рослин (стаття 247); порушення правил охорони або використання надр (стаття 240); порушення законодавства про континентальний шельф України (стаття 244.); порушення правил охорони вод (стаття 242); забруднення моря (стаття 243); забруднення атмосферного повітря (стаття 241); умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (стаття 252).

Разом з тим, слід зазначити, що вказана внутрішня диференціація є дещо умовною оскільки, наприклад, відповідальність за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом може поширюватись у випадку добування не тільки об'єктів тваринного, а й рослинного світу. Те ж саме стосується злочинів в сфері охорони та використання особливо цінних природних територій та об'єктів, оскільки цією статтею передбачено безпосередньо відповідальність умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду, однак скоєння злочину в межах об'єкту природно-заповідного фонду розглядається як кваліфікуюча ознака і під час порушення правил охорони або використання надр і під час незаконної порубки лісу та незаконного полювання.

3. Екологічні злочини проти людства. Вказана група нараховує лише одну статтю «Екоцид» (стаття 441), однак, проігнорувати її важливість не можливо оскільки поряд з основним об'єктом злочинного посягання – екологічною безпекою людства виступає такий об'єкт як

безпека довкілля як середовища її проживання та функціонування, а також характеризується значними наслідками та територією поширення.

Суб'єктом злочинів проти довкілля можуть бути особи, які досягли 16-річного віку. У випадках притягнення до кримінальної відповідальності за ці злочини службових осіб, котрі вчинили їх із використанням свого службового становища, їхні дії за наявності до того підстав мають кваліфікуватися також за відповідними статтями Кримінального кодексу, якими передбачено відповідальність за злочини у сфері службової діяльності. Оскільки злочини проти довкілля характеризуються більшою небезпекою порівняно із адміністративними правопорушеннями, то надзвичайно велике значення мають наслідки цих діянь. Так, для злочинів проти довкілля притаманні наявність істотної шкоди, тяжких наслідків, загибель людей, створення небезпеки для життя і здоров'я людей, можливість спричинення екологічної катастрофи.

Поняття істотна шкода є складаним оскільки при визнанні шкоди істотною необхідно враховувати не тільки кількісні та вартісні критерії, а й інші обставини, що мають значення для вирішення цього питання, наприклад, витрати необхідні для відновлення, втрату цільового призначення природними об'єктами, строки виведення природних об'єктів з господарського обороту тощо.

Під тяжкими наслідками розуміються загибель чи масове захворювання людей; істотне погіршення екологічної обстановки, в тому чи іншому регіоні (місцевості); зникнення, масові загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші природні об'єкти або використовувати природні ресурси в певному регіоні; генетичне перетворення тих чи інших природних об'єктів; заподіяння матеріальної шкоди в особливо великих розмірах; тощо.

Масовість загибелі або захворювання об'єктів тваринного світу залежить від відомостей про чисельність тварин, риби, інших організмів, що загинули чи захворіли, їх поширеність на території України або конкретної адміністративно-територіальної одиниці.

Під загибеллю людей розуміється смерть хоча б однієї людини, що сталася внаслідок вчинення злочинів, відповідальність за які передбачена відповідними статтями Кримінального кодексу.

Створення небезпеки для життя і здоров'я людей виражається в разі, коли забруднення навколишнього природного середовища чи вчинення інших протиправних дій могло призвести до загибелі хоча б однієї людини, масових захворювань людей, зараження хоча б однієї людини епідемічним або інфекційним захворюванням, зниження тривалості життя чи імунного захисту людей, відхилень у розвитку дітей тощо.

Екологічна катастрофою вважається велика за масштабами аварія чи інша подія, що призводить до тяжких наслідків, що може призвести до

несприятливих змін довкілля або природних об'єктів на значних територіях, їх пошкодженні або повному знищенні, порушенню екологічної рівноваги, знищення видів рослин або тварин, приведення територій у стан непридатний для проживання тощо.

Питання до семінарського заняття

1. Надайте поняття екологічного правопорушення.
2. Що таке екологічна відповідальність?
3. Назвіть об'єкти та суб'єкти екологічних правопорушень.
4. Охарактеризуйте особливості цивільно-правової відповідальності за порушення вимог природоохоронного законодавства.
5. Охарактеризуйте дисциплінарну відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства.
6. В чому полягає адміністративна відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства.
7. Як здійснюється впровадження справ про притягнення до адміністративної відповідальності.
8. Охарактеризуйте підвідомчість справ про адміністративні правопорушення.
9. Охарактеризуйте кримінальну відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобкова А., Паламарчук В. Горизонти і дієвість екологічного права. Право України. 2017. № 7. С. 106-109.
2. Дмитренко І.А. Екологічне право України. К., Атіка, 2017. 352 с.
3. Шемшученко Ю.С. Екологічне право України. Академічний курс. Підручник. К., Юрид. думка, 2015. 847 с.
4. Гетьман А.П., Шульга М.В. Екологічне право України. Підручник. МОН України, НЮА України ім. Я.Мудрого. Х., Право, 2013. 384 с.
5. Балюк Г. І., Краснов М. В., Шемшученко Ю. С. Екологічне право України. Академічний курс, Підручник. К., "Юридична думка", 2018. 856 с.
6. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96- ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12. 1984 р. № 8073-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
8. Кримінальний кодекс України. Закон України від 05.04.2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
9. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

10. Господарський кодекс України. Закон України від 16.01.2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.

11. Цивільний процесуальний кодекс України. Закон України від 18.03.2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

12. Кодекс адміністративного судочинства України. Закон України від 06.07.2005 року №2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

ЛЕКЦІЯ 5. ЕКОЛОГО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ Й ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ

План

1. Завдання земельного законодавства.
2. Форми та види власності на землю.
3. Використання земель. Права та обов'язки власників земель та землекористувачів, захист та гарантія їх прав.
4. Правова охорона земель. Контроль за використанням та охороною земель.
5. Відповідальність за порушення земельного законодавства.

5.1 Завдання земельного законодавства

Суспільні відносини в галузі охорони та використання земель регулюються поресурсовим законодавством, яке у відповідності до ст. 2 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.91 № 1264- XII (Далі – Закон) повинно розроблятися відповідно до нього. Державній охороні та регулюванню використання на території України підлягають природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в народному господарстві в даний період. Серед яких виокремлюється і земля (ст.5 Закону).

В доктрині екологічного права сформульовано множинність підходів щодо розуміння поняття «земля» в залежності від контексту її використання, наприклад як: 1) планета, 2) суходіл, 3) ґрунти – верхній шар земної поверхні, придатний для життя рослин, 4) економічна категорія – загальний засіб праці і основний засіб виробництва у сільському господарстві, 5) територія з угіддями, якою хтось володіє, територія з правовим режимом, 6) земна куля, місце проживання всього людства, поверхневий шар земної кулі,

7) частина навколишнього природного середовища, 8) головний засіб виробництва у сільському та лісовому господарстві, 9) найважливіший елемент біосфери, 10) частина середовища, що оточує людину, 11) основа ландшафту, 12) об'єкт права власності Українського народу, 13) об'єкт земельної реформи, 14) об'єкт інтеграційного і диференційного правового регулювання тощо. Разом із тим, вихідною ідеєю земельного права, що характеризується вищою імперативністю, є принцип поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва (п «а» ст. 5 Земельного кодексу України: Закон України від 25.10.01 р. (Далі – ЗК України)).

В екологічному аспекті земля є головною ланкою усіх наземних біоценозів, а також біосфери планети у цілому. Саме земля виступає живильним середовищем як для рослинного світу, так і для тваринного,

зберігає та очищує води природним шляхом. Екологічне значення землі полягає ще і в тому, що вона невіддільна від природного середовища; є джерелом краси та багатства природи, має велике значення для підтримання здоров'я людини, організації її відпочинку. Серед характерних ознак земля як природного об'єкта можливо виокремити обмеженість, незамінність, локалізованість та неможливість перенесення у просторі тощо. Однією з найважливіших властивостей землі є її родючість, завдяки чому вона активно використовується в сільському господарстві. Із нею органічно пов'язані усі інші природні об'єкти навколишнього природного середовища: води, надра, ліси, тваринний та рослинний світ, які не можуть існувати у відриві від землі. Земля виконує ключові функції, які необхідні для життєдіяльності, зокрема поселенську, економічну, комунально-побутову, соціально-культурну, лікувально-оздоровчу, екологічну, проте саме екологічна функція землі полягає у забезпеченні взаємозв'язку органічної та неорганічної матерії, поглинанні утвореної вуглекислоти, переробки і знешкодження різноманітних шкідливих речовин тощо. Разом із тим, основоположними є екосистемні функції землі як середовище формуючого базису, носія ландшафтного та біотичного різноманіття. Додамо, що функції землі як об'єкта природи детально розглянуті М. В. Шульгою.

Законодавче визначення дефініції «земля» міститься у ст. 1 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06. 03р., згідно з яким – це поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею. Земля є нерухомим об'єктом. Як об'єкт використання та охорони земля може мати різне господарське, економічне призначення від якого значною мірою залежить правовий режим земель та поведінка людей щодо їх використання.

В економічній теорії землю розглядають як ресурс, який використовується для виробництва сільськогосподарської продукції, для будівництва будинків, міст, залізниць; один з основних компонентів, факторів виробництва (інші компоненти: праця, капітал, природні ресурси). *Земельні ресурси* – сукупний природний ресурс поверхні суші як просторового базису розселення і господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві (ст. 1 ЗУ «Про охорону земель»). Земельні ресурси належать до вичерпних, відновлювальних природних ресурсів, тобто таких, які мають властивість зменшуватися та зникати в процесі їх використання. При вивченні стану земельних ресурсів важливо враховувати регіональні особливості їх використання, оскільки земельні ресурси різних регіонів значною мірою відрізняються своєю продуктивністю через природні особливості, склад ґрунтів, клімату, рельєфу, забезпеченість водними ресурсами тощо. Дослідженнями виявлено на території України близько

650 видів ґрунтів, а ґрунтовий покрив має виразно територіальні особливості, які об'єднуються в сім найбільш характерних типів ґрунтів.

Ґрунт – природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості. Під родючістю ґрунту слід розуміти здатність ґрунту задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатніх кількостях для їх нормального розвитку, які в сукупності є основним показником якості ґрунту (ст. 1 ЗУ «Про охорону земель»). А якість ґрунту визначається як сукупність усіх наявних позитивних та негативних характеристик і властивостей, що визначають його родючість.

Земельні ресурси потрібно розглядати більш як економічну категорію, яка використовується у праві України. В даному випадку землі виступають як

«сировина», що має певний внутрішній поділ. Отже стосовно земельних ресурсів мова повинна йти саме щодо їх раціонального використання, оскільки це більш точно пояснює їх природно-ресурсний зміст та соціально- економічне призначення. А об'єктом природоохоронних відносин будуть виступати усі землі, на які поширюється суверенітет України, в якості природного об'єкта.

Таблиця 3

Види основних земельних угідь та економічної діяльності	станом на 01.01.2019		станом на 01.01.2020		Динаміка (тис.га)
	всього, тис. га	% до загал. площі України (території)	всього, тис. га	% до загальної площі України (території)	
1	2	3	4	5	6
Сільськогосподарські землі	42726,4	70,8	42731,5	70,8	-5,1
у тому числі: сільськогосподарські угіддя	41507,9	68,8	41511,7	68,8	-3,8
з них: рілля	32541,3	53,9	32531,1	53,9	10,2
перелоги	233,7	0,4	239,4	0,4	-5,7
багаторічні насадження	892,4	1,5	892,9	1,5	-0,5
сіножаті	2406,4	4,0	2407,3	4,0	-0,9
пасовища	5434,1	9,0	5441	9,0	-6,9
інші сільськогосподарські землі	1218,5	2,0	1219,8	2,0	-1,3

Продовження таблиці 3

1	2	3	4	5	6
Ліси та інші лісовкриті площі	10633,1	17,6	10630,3	17,6	2,8
у тому числі:					0
вкриті лісовою рослинністю	9698,9	16,1	9695,2	16,1	3,7
не вкриті лісовою рослинністю	216,9	0,4	217,3	0,4	-0,4
інші лісові землі	313,2	0,5	313,5	0,5	-0,3
чагарники	404,1	0,7	404,3	0,7	-0,2
Забудовані землі	2552,9	4,2	2550,4	4,2	2,5
у тому числі: під житловою забудовою	488,9	0,8	487,7	0,8	1,2
землі промисловості	224,7	0,4	224,1	0,4	0,6
землі під відкритими розробками, кар'єрами, шахтами та відповідними спорудами	157,1	0,3	156,3	0,3	0,8
землі комерційного та іншого використання	55,4	0,1	54,9	0,1	0,5
землі громадського призначення	281,3	0,5	281,7	0,5	-0,4
землі змішаного використання	29,0	0,0	29,3	0,0	-0,3
землі, які використовуються для транспорту та зв'язку	496,8	0,8	496,7	0,8	0,1
землі, які використовуються для технічної інфраструктури	74,2	0,1	74,4	0,1	-0,2
землі, які використовуються для відпочинку та інших відкриті землі	745,5	1,2	745,3	1,2	0,2
Відкриті заболочені землі	982,3	1,6	982,6	1,6	-0,3
Сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом	13,2	0,0	17,9	0,0	-4,7
Відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом (кам'янисті місця, піски, яри інші)	1020,6	1,7	1015,8	1,7	-5,2
Всього земель (суша)	57928,5	96,0	57928,5	96,0	0
Води (території, що покриті поверхневими водами)	2426,4	4,0	2426,4	4,0	0
Разом (територія)	60354,9	100,0	60354,9	100,0	0

5.2 Форми та види власності на землю

Україна має значний земельно-ресурсний потенціал. Станом на 1 січня 2021 р. земельний фонд України становить 60,3 млн. гектарів, або близько 6 відсотків території Європи. До земель України належать усі землі в межах її території, в тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним призначенням поділяються на категорії (ст. 18 ЗК України). Цільове призначення земельної ділянки – використання земельної ділянки за призначенням, визначеним на підставі документації із землеустрою у встановленому законодавством порядку (ст. 1 ЗУ «Про землеустрій»). У науці екологічного права основне цільове

призначення – це встановлений нормами права правовий режим її використання, спрямований на мінімізацію негативної шкоди довкіллю та забезпечення реалізації законних інтересів суб'єктів екологічних правовідносин. Класифікація видів цільового призначення земель (далі – КВЦПЗ) затверджена Наказом Державного комітету України із земельних ресурсів від 23.07.2010р. № 548 відповідно до ЗК України, Закону України «Про землеустрій» від 22 травня 2003 року № 858-IV. Код та цільове призначення земель застосовуються для забезпечення обліку земельних ділянок за видами цільового призначення у державному земельному кадастрі. Також КВЦПЗ застосовується для використання

органами державної влади, органами місцевого самоврядування, організаціями, підприємствами, установами для ведення обліку земель та формування звітності із земельних ресурсів. КВЦПЗ визначає поділ земель на окремі види цільового призначення земель, які характеризуються власним правовим режимом, екосистемними функціями, типами забудови, типами особливо цінних об'єктів. Віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень.

Земельне законодавство України виокремлює дев'ять категорій земель: а) землі сільськогосподарського призначення; б) землі житлової та громадської забудови; в) землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; г) землі оздоровчого призначення; ґ) землі рекреаційного призначення; д) землі історико-культурного призначення; е) землі лісгосподарського призначення; є) землі водного фонду; ж) землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення (ст. 19 ЗК України). Кожна з яких має внутрішній «поділ» за призначенням. Наприклад, Секція А (0.1) КВЦПЗ включає виключно Землі сільськогосподарського призначення та має 14 підрозділів (01.01 – для ведення товарного сільськогосподарського виробництва; 01.02 – для ведення фермерського господарства; 01.03 – для ведення особистого селянського господарства; 01.04 – для ведення підсобного сільськогосподарства; 01.05

– для індивідуального садівництва тощо. Секція В: 02 – Землі житлової забудови (10 підрозділів), 03 – Землі громадської забудови (17 підрозділів) і т. ін.

Зміна цільового призначення земельних ділянок здійснюється за проектами землеустрою щодо їх відведення. Зміна цільового призначення земельних ділянок державної або комунальної власності провадиться Верховною Радою АРК, Радою міністрів АРК, органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, які приймають рішення про затвердження проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок

та передачу цих ділянок у власність або надання у користування відповідно до повноважень, визначених статтею 122 ЗК України. Зміна цільового призначення земельних ділянок приватної власності здійснюється за ініціативою власників земельних ділянок і провадиться: щодо земельних ділянок, розташованих у межах населеного пункту, – сільською, селищною, міською радою; щодо земельних ділянок, розташованих за межами населених пунктів, – районною державною адміністрацією, а щодо земельних ділянок, розташованих за межами населених пунктів, що не входять до території району, або в разі якщо районна державна адміністрація не утворена, – Радою міністрів АРК, обласною державною адміністрацією.

Земельні ділянки сільськогосподарського призначення використовуються їх власниками або користувачами виключно в межах вимог щодо користування землями певного виду використання, встановлених статтями 31, 33-37 ЗК України.

Віднесення особливо цінних земель державної чи комунальної власності, визначених у пунктах “а” і “б” частини першої статті 150 цього Кодексу, до земель інших категорій здійснюється за погодженням з Верховною Радою України. Зміна цільового призначення земельних ділянок природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, історико-культурного, лісогосподарського призначення, що перебувають у державній чи комунальній власності, здійснюється за погодженням з Кабінетом Міністрів України. Невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням законодавець визначає як невикористання земельної ділянки, крім реалізації науково обґрунтованих проектних рішень, або фактичне використання земельної ділянки, яке не відповідає її цільовому призначенню, встановленому при передачі земельної ділянки у власність чи наданні в користування, в тому числі в оренду, а також недодержання режиму використання земельної ділянки або її частини в разі встановлення обмежень (обтяжень) (ст. 1 ЗУ «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19.06.03р. № 963-IV). Невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням є підставою для примусового припинення прав на земельну ділянку, яке здійснюється в судовому порядку (ст. 143 ЗК України). Так, в судовому порядку було припинено право постійного користування земельною ділянкою загальною площею 10 га вартістю 240 тис грн в межах Олександрівської сільської ради з підстав її використання не за цільовим призначенням. Також судом вирішено повернути вказану земельну ділянку до земель державної власності.

Поряд із поняттям земля, у земельному законодавстві використовується поняття земельної ділянки, як частини земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами (ч. 1 ст. 79 ЗК України). Формування

земельної ділянки полягає у визначенні земельної ділянки як об'єкта цивільних прав. Формування земельної ділянки передбачає визначення її площі, меж та внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру та здійснюється: у порядку відведення земельних ділянок із земель державної та комунальної власності; шляхом поділу чи об'єднання раніше сформованих земельних ділянок; шляхом визначення меж земельних ділянок державної чи комунальної власності за проектами землеустрою щодо впорядкування територій населених пунктів, проектами землеустрою щодо впорядкування території для містобудівних потреб, проектами землеустрою щодо приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій; шляхом інвентаризації земель у випадках, передбачених законом; за проектами землеустрою щодо організації території земельних часток (паїв). Земельна ділянка вважається сформованою з моменту присвоєння їй кадастрового номера. Сформовані земельні ділянки підлягають державній реєстрації у Державному земельному кадастрі. Земельна ділянка може бути об'єктом цивільних прав виключно з моменту її формування (крім випадків суборенди, сервітуту щодо частин земельних ділянок) та державної реєстрації права власності на неї. Державна реєстрація речових прав на земельні ділянки здійснюється після державної реєстрації земельних ділянок у Державному земельному кадастрі. Державна реєстрація прав суборенди, сервітуту, які поширюються на частину земельної ділянки, здійснюється після внесення відомостей про таку частину до Державного земельного кадастру. У науці земельного права та законодавстві панує єдність у тому, що поняття «земельна ділянка» та «земля» співвідносяться як частина та ціле. Земельна ділянка, маючи всі родові ознаки землі, має додаткову видову ознаку – установлені межі.

Ще одним об'єктом земельних відносин за ЗК України є земельний пай. Поняття «земельна частка (пай)» введене в законодавство України Указами Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 листопада 1994 року та «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» від 8 серпня 1995 року. Зміст паювання в Україні викладено у ст. 25 ЗК України. Де зазначається, що при приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій земельні ділянки передаються працівникам цих підприємств, установ та організацій, працівникам державних та комунальних закладів освіти, культури, охорони здоров'я, розташованих на території відповідної ради, а також пенсіонерам з їх числа з визначенням кожному з них земельної частки (паю). Право особи на земельну частку (пай) може бути встановлено в судовому порядку. Основним докумен-

том, що посвідчує право на земельну частку (пай), є сертифікат на право на земельну частку (пай), виданий районною (міською) державною адміністрацією.

При обчисленні розміру земельної частки (паю) враховуються сільськогосподарські угіддя, які перебували у постійному користуванні державних та комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, за винятком земель, що залишаються у державній та комунальній власності. Загальний розмір обчисленої для приватизації площі сільськогосподарських угідь поділяється на загальну кількість осіб, зазначених у ч. 1 ст. 25 ЗК України. Організаційні та правові засади виділення власникам земельних часток (паїв) земельних ділянок у натурі (на місцевості) із земель, що належали колективним сільськогосподарським підприємствам, сільськогосподарським кооперативам, сільськогосподарським акціонерним товариствам на праві колективної власності, а також порядок обміну цими земельними ділянками, особливості розпорядження землями та використання земель, що залишилися у колективній власності після розподілу земельних ділянок між власниками земельних часток (паїв) визначаються ЗУ «Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» від 5 червня 2003 року № 899-IV та ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні» від 10 липня 2018 року № 2498-VIII (Далі – Закон 2018).

Земельну частку (пай) непотрібно ототожнювати із конкретною земельною ділянкою. Фактично, наявність земельного паю надає лише право на отримання земельної ділянки в натурі, яке може бути ніколи й не реалізоване. Так, за даними Держгеокадастру, на 2017 рік в Україні налічується 121 тис. невитребуваних паїв загальною площею 391 тис. га. Відповідно до Закону 2018 у разі якщо до 1 січня 2025 року власник невитребуваної земельної частки (паю) або його спадкоємець не оформив право власності на земельну ділянку, він вважається таким, що відмовився від одержання земельної ділянки. Така невитребувана земельна частка (пай) після формування її у земельну ділянку за рішенням відповідної сільської, селищної, міської ради (у разі необхідності формування) за заявою відповідної ради на підставі рішення суду передається у комунальну власність територіальної громади, на території якої вона розташована, у порядку визнання майна безхазяйним. Протягом 7 років з дня державної реєстрації права комунальної власності на земельну ділянку, сформовану з невитребуваної земельної частки (паю),

забороняється передача її у приватну власність (крім передачі її власнику невитребуваної земельної частки (паю) або його спадкоємцям).

5.3 Використання земель. Права та обов'язки власників земель та землекористувачів, захист та гарантія їх прав

Основну сентенцію права природокористування в Україні утворює принцип, за яким кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності Українського народу, відповідно до закону. Серед об'єктів природокористування окреме місце займає земля, що визначає самостійний вид природокористування – землекористування.

Інститут права землекористування є похідним від інституту права власності на землю в Україні. В об'єктивному сенсі право землекористування розуміється як правовий інститут, що охоплює сукупність еколого-земельних правових норм, які регулюють суспільні відносини з приводу користування земельними ресурсами. Право землекористування як один з важливих правових інститутів ґрунтується на фундаментальних положеннях, що знайшли своє закріплення в Конституції України, Земельному кодексі України, Цивільному кодексі України від 16.01.03р. (ч. 3 ст. 324), законах України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону земель» тощо.

Право землекористування в суб'єктивному сенсі є гарантованою можливістю суб'єкта володіти та користуватися земельною ділянкою для задоволення господарських, матеріальних та інших потреб та законних інтересів. Суб'єктами права землекористування є юридичні (з іноземними інвестиціями, іноземні юридичні особи) та фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства), держава і територіальні громади в особі органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які у встановленому порядку набули право користуватися земельною ділянкою для задоволення своїх господарсько-побутових, майнових та інших потреб, а також іноземні держави та міжнародні організації та які мають відповідні права та обов'язки. Так, Землекористувачі, якщо інше не передбачено законом або договором, мають право: а) самостійно господарювати на землі; б) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію; в) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, ліси, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі; г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; г) споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди (ст. 95 ЗК України). Порушені права землекористувачів підлягають відновленню в порядку, встановленому законом. До обов'язків землекористувачів чинний ЗК України відносить зобов'язання: а) забезпечувати використання землі за цільовим призначенням та за свій рахунок приводити її у

попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком випадків незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки; б) дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля; в) своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату; г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; ґ) підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом; е) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; є) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем. Законом можуть бути встановлені інші обов'язки землекористувачів.

Об'єктами земельних відносин, у тому числі і у сфері землекористування, є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї). Разом з тим, у переважній більшості випадків об'єктом права землекористування є окрема земельна ділянка (або її частина) державної, комунальної чи приватної форми власності із визначеними щодо неї особливостями правового режиму (основне цільового призначення, обтяження на земельну ділянку тощо). Класифікацію об'єктів права землекористування можна провести за різними критеріями. Наприклад, за основним призначенням можна виділити об'єкти сільськогосподарського та несільськогосподарського призначення тощо.

Класифікацію видів права землекористування можна провести за різними критеріями. Так, за строком користування можна виділити постійне (без встановлення строку) та строкове, тобто зі встановленням строку (не більше 50 років). За колом землекористувачів можна виділити право на загальне, сумісне та відособлене користування землею. Право на загальне користування земельною ділянкою прямо не передбачається ЗК України (тільки ст. 83 виділяє землі загального користування населених пунктів (майдани, вулиці, проїзди, шляхи, набережні, пляжі, парки, сквери, бульвари, кладовища, місця знешкодження та утилізації відходів тощо)), але виходячи зі змісту ст. 13 Конституції України, ч. 2 ст. 38 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» можна стверджувати про існування належних підстав для реалізації громадянами права загального землекористування, яке в теорії екологічного права розглядається як природне право людини. При сумісному землекористуванні коло сумісних землекористувачів чітко визначене і між ними немає ніякого організаційного зв'язку; воно обумовлене неподільністю об'єкта права власності (в якості прикладу можна навести громадян-співвласників індивідуальних житлових будинків, що нале-

жать їм на праві спільної власності). При відособленому землекористуванні земельна ділянка закріплюється тільки одним суб'єктом. До основних, законодавчо закріплених видів права землекористування належать: право постійного користування земельною ділянкою, право оренди земельної ділянки, право концесіонера на земельну ділянку, право земельного сервітуту, право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) або для забудови (суперфіцій).

Право постійного користування земельною ділянкою – це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку. Юридичне значення права постійного землекористування полягає в тому, що воно виключає можливість виникнення так званої «подвійної» власності держави або територіальних громад та їх підприємств, установ й організацій. Збереження інституту права постійного землекористування формує систему земельних відносин, у якій держава чи територіальні громади є власниками землі, а їх підприємства, установи й організації – постійними користувачами земельних ділянок.

Права постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності набувають: а) підприємства, установи та організації, що належать до державної та комунальної власності; б) громадські організації осіб з інвалідністю України, їх підприємства (об'єднання), установи та організації; в) релігійні організації України, статuti (положення) яких зареєстровано у встановленому законом порядку, виключно для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності; г) публічне акціонерне товариство залізничного транспорту загального користування, утворене відповідно до Закону України «Про особливості утворення публічного акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування»; г) заклади освіти незалежно від форми власності; д) співвласники багатоквартирного будинку для обслуговування такого будинку та забезпечення задоволення житлових, соціальних і побутових потреб власників (співвласників) та наймачів (орендарів) квартир та нежитлових приміщень, розташованих у багатоквартирному будинку (ст. 92 ЗК України). Таке право може вноситися державою до статутного капіталу публічного акціонерного товариства залізничного транспорту, утвореного відповідно до Закону України «Про особливості утворення публічного акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування». Існуюче зараз право постійного користування інших суб'єктів, яке виникло до набрання чинності ЗК України від 25 жовтня 2001 року, зберігається. А вимога щодо переоформлення такими суб'єктами права постійного користування на право власності чи оренди земельної ділянки (п. 6 розділу X

«Перехідних положень» ЗК України), визнана Рішенням Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року, за № 5-рп/2005 незаконною.

Порядок надання в постійне користування земельних ділянок для здійснення господарської діяльності знайшов своє закріплення в ст. 123 ЗК України. У відповідності до якої «надання земельних ділянок державної або комунальної власності у користування здійснюється на підставі рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування. Рішення зазначених органів приймаються на підставі проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок.» Умови та строки розроблення проектів відведення земельних ділянок визначаються договором, що укладається між замовником та виконавцем цих робіт відповідно до типового договору. Форма якого, а також нормативи та строки розробки проектів відведення земельних ділянок визначаються Кабінетом Міністрів України.

Право оренди земельної ділянки – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності (ст. 93 ЗК України). Спеціальним нормативно-правовим актом в сфері орендних земельних відносин є ЗУ «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 року № 161-Відносини, пов'язані з орендою земельних ділянок, на яких розташовані цілісні майнові комплекси підприємств, установ і організацій державної або комунальної власності, а також заснованих на майні, що належить АРК, та їх структурних підрозділів, регулюються з урахуванням особливостей, передбачених ЗУ «Про оренду державного та комунального майна».

Право на оренду земельної ділянки виникає після укладення договору оренди та його державній реєстрації (ст. 125 ЗК України). У разі набуття права оренди земельної ділянки на конкурентних засадах підставою для укладення договору оренди є результати аукціону. Право оренди земельної ділянки може відчужуватися, у тому числі продаватися на земельних торгах, а також передаватися у заставу, спадщину, вноситися до статутного капіталу власником земельної ділянки.

Договір оренди землі – це договір, за яким орендодавець зобов'язаний за плату передати орендареві земельну ділянку у володіння і користування на певний строк, а орендар зобов'язаний використовувати земельну ділянку відповідно до умов договору та вимог земельного законодавства. Такий договір укладається у письмовій формі і за бажанням однієї із сторін може бути посвідчений нотаріально. Типова форма договору оренди землі затверджується Кабінетом Міністрів України. За юридичною природою договір оренди землі є різновидом договору майнового найму, а також є консенсуальним (вважається укладеним з моменту досягнення сторонами згоди у належній формі), оплатним, двостороннім та строковим. Суб'єктами договору оренди є орендодавець та орендар.

Орендодавцем земельних ділянок є: а) громадяни та юридичні особи, у власності яких перебувають земельні ділянки, або уповноважені ними особи; б) сільські, селищні, міські ради щодо земельних ділянок комунальної власності; в) районні, обласні ради та Верховна Рада АРК щодо земельних ділянок, які перебувають у спільній власності територіальних громад; г) органи виконавчої влади, які відповідно до закону передають земельні ділянки у власність або користування щодо земельних ділянок, які перебувають у державній власності. Орендодавцем земельної ділянки, що входить до складу спадщини, у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття після спливу шести місяців з дня відкриття спадщини, є особа, яка управляє спадщиною. Орендарями земельних ділянок можуть бути громадяни та юридичні особи України, іноземці і особи без громадянства, іноземні юридичні особи, міжнародні об'єднання і організації, а також іноземні держави.

Об'єктами оренди є земельні ділянки, що перебувають у власності громадян, юридичних осіб, комунальній або державній власності (ст. 3 ЗУ «Про оренду землі»). Не підлягають передачі в оренду земельні ділянки, штучно створені у межах прибережної захисної смуги чи смуги відведення, на землях лісогосподарського призначення та природно-заповідного фонду, розташованих у прибережній захисній смузі водних об'єктів, крім випадків, передбачених законом. Приступати до використання земельної ділянки до встановлення її меж у натурі (на місцевості), одержання документа, що посвідчує право на неї, та державної реєстрації заборонено, у відповідності до ч. 3 ст. 125 ЗК України. Наголосимо, що Законом 2018 встановлюється багато новел щодо об'єкту оренди. Так, наприклад, тепер в оренду можуть надаватися земельні ділянки державної чи комунальної власності під польовими дорогами, запроектованими для доступу до земельних ділянок, розташованих у масиві земель сільськогосподарського призначення (крім польових доріг, що обмежують масив). Причому такі земельні ділянки, передаються в оренду без проведення земельних торгів власникам та/або користувачам земельних ділянок, суміжних із земельними ділянками під такими польовими дорогами і за умови забезпечення безоплатного доступу усіх землевласників та землекористувачів до належних їм земельних ділянок для використання їх за цільовим призначенням. Також, оренду фізичним та юридичним особам (або у постійне користування державним чи комунальним спеціалізованим підприємствам) передаються земельні ділянки під полезахисними лісовими смугами, які обмежують масив земель сільськогосподарського призначення.

Істотними умовами договору оренди землі є: об'єкт оренди (кадастровий номер, місце розташування та розмір земельної ділянки); строк

дії договору оренди; орендна плата із зазначенням її розміру, індексації, способу та умов розрахунків, строків, порядку її внесення і перегляду та відповідальності за її несплату. За згодою сторін у договорі оренди землі можуть зазначатися інші умови. Договір оренди земельної ділянки під позахисною лісовою смугою має також містити умови щодо утримання та збереження таких смуг і забезпечення виконання ними функції агролісотехнічної меліорації. У разі якщо договором оренди землі передбачено здійснення заходів, спрямованих на охорону та поліпшення об'єкта оренди, до договору додається угода щодо відшкодування орендарю витрат на такі заходи. Порядок укладення договору оренди землі визначено в ст. 16 ЗУ «Про оренду землі».

Строк дії договору оренди землі визначається за згодою сторін, але не може перевищувати 50 років. У разі створення індустріального парку на землях державної чи комунальної власності земельна ділянка надається в оренду на строк не менше 30 років. При передачі в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, особистого селянського господарства строк дії договору оренди землі визначається за згодою сторін, але не може бути меншим як 7 років, а у випадку передачі в оренду для означених цілей земельних ділянок меліорованих земель і на яких проводиться гідротехнічна меліорація, строк дії договору оренди землі не може бути меншим як 10 років. До договору оренди землі включається зобов'язання орендаря здійснювати інвестиції у розвиток та модернізацію відповідних меліоративних систем і об'єктів інженерної інфраструктури та сприяти їх належній експлуатації. Строк оренди земельних ділянок державної чи комунальної власності під польовими дорогами становить 7 років.

Орендна плата справляється у грошовій формі. За згодою сторін розрахунки щодо орендної плати за землю можуть здійснюватися у натуральній формі. Розрахунок у натуральній формі має відповідати грошовому еквіваленту вартості товарів за ринковими цінами на дату внесення орендної плати. Розрахунки щодо орендної плати за земельні ділянки, що перебувають у державній і комунальній власності, здійснюються виключно у грошовій формі. Розмір, умови і строки внесення орендної плати за землю встановлюються за згодою сторін у договорі оренди (крім строків внесення орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності, які встановлюються відповідно до Податкового кодексу України). Обчислення розміру орендної плати за землю здійснюється з урахуванням індексів інфляції, якщо інше не передбачено договором оренди. У разі визнання у судовому порядку договору оренди землі недійсним отримана орендодавцем орендна плата за фактичний строк оренди землі не повертається.

Особливості набуття і реалізації права оренди на земельні ділянки, розташовані у масиві земель сільськогосподарського призначення

Масив земель сільськогосподарського призначення – сукупність земельних ділянок сільськогосподарського призначення, що складаються з сільськогосподарських та необхідних для їх обслуговування несільськогосподарських угідь (земель під польовими дорогами, меліоративними системами, господарськими шляхами, прогонами, лінійними об'єктами, об'єктами інженерної інфраструктури, а також ярами, заболоченими землями, іншими угіддями, що розташовані всередині земельного масиву), мають спільні межі та обмежені природними та/або штучними елементами рельєфу (автомобільними дорогами загального користування, поєзакисними лісовими смугами та іншими захисними насадженнями, водними об'єктами тощо) (ЗУ «Про землеустрій»).

Власники та орендарі земельних ділянок сільськогосподарського призначення, розташованих у масиві земель сільськогосподарського призначення, на період дії договору оренди можуть обмінюватися належними їм правами користування земельними ділянками шляхом взаємного укладання між ними договорів оренди, суборенди відповідних ділянок. Укладення договору суборенди у такому разі не потребує згоди орендодавця, при цьому орендар залишається відповідальним перед орендодавцем за виконання договору оренди. Припинення дії одного з договорів оренди, суборенди земельної ділянки, укладених у порядку обміну правами користування, припиняє дію іншого договору оренди, суборенди, укладеного взаєм, про що обов'язково зазначається у таких договорах. Орендарі земельних ділянок зобов'язані письмово повідомити орендодавця про обмін належними їм правами користування земельними ділянками протягом п'яти днів з дня державної реєстрації права суборенди. У письмовому повідомленні зазначаються кадастровий номер земельної ділянки (за наявності), строк, на який укладено договір суборенди, та особа, якій передано в суборенду земельну ділянку. Письмове повідомлення надсилається орендодавцеві рекомендованим листом з повідомленням про вручення або вручається йому особисто під розписку.

Особа, якій належить право користування істотною частиною масиву земель сільськогосподарського призначення, має право орендувати інші земельні ділянки сільськогосподарського призначення, розташовані у такому масиві, а у разі якщо інші земельні ділянки перебувають в оренді, - на одержання їх у суборенду. Право оренди (суборенди) земельних ділянок, що набувається особою, якій належить право користування істотною частиною масиву земель сільськогосподарського призначення, з передачею взаєм права користування іншою земельною ділянкою набувається і реалізується з такими особливостями: а) строк оренди (суборенди) не повинен перевищувати строку користування земельною ділянкою за договором, що укладається взаєм; б) розмір

орендної плати (плати за суборенду) має відповідати орендній платі (платі за суборенду) за договором, що укладається взамін; в) орендар не має переважного права на купівлю орендованої земельної ділянки у разі її продажу; г) орендар (суборендар) не має права на компенсацію іншою стороною договору витрат на поліпшення орендованої земельної ділянки, на поновлення договору оренди (суборенди) на новий строк у разі заперечень іншої сторони договору; г) у разі якщо до земельної ділянки, право на яку передається взамін, відсутній доступ з краю масиву, особа, якій належить право користування істотною частиною масиву земель сільськогосподарського призначення, зобов'язана забезпечити землекористувачу право проходу, проїзду до такої земельної ділянки на умовах безоплатного земельного сервітуту; д) у разі якщо в оренду (суборенду) особі, якій належить право користування істотною частиною масиву земель сільськогосподарського призначення, передається декілька земельних ділянок, що належать одній особі, земельні ділянки, право користування якими передається взамін, повинні бути пов'язані спільними межами.

Власник або користувач земельної ділянки, земельна ділянка якого передається в оренду (суборенду) особі, якій належить право користування істотною частиною масиву земель сільськогосподарського призначення, має право на відшкодування майнової шкоди, завданої йому в результаті такої передачі, у повному обсязі. Розмір майнової шкоди визначається шляхом проведення оцінки відповідно до законодавства про оцінку земель та законодавства про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність.

У відповідності до ст. 1 Про концесії: ЗК України від 16.07.99р. концесія – це надання з метою задоволення громадських потреб уповноваженим органом виконавчої влади чи органом місцевого самоврядування на підставі концесійного договору на платній та строковій основі юридичній або фізичній особі (суб'єкту підприємницької діяльності) права на створення (будівництво) та (або) управління (експлуатацію) об'єкта концесії (строкове платне володіння), за умови взяття суб'єктом підприємницької діяльності (концесіонером) на себе зобов'язань по створенню (будівництву) та (або) управлінню (експлуатації) об'єктом концесії, майнової відповідальності та можливого підприємницького ризику.

Для здійснення концесійної діяльності концесіонеру надаються в оренду земельні ділянки у порядку, встановленому Земельним кодексом України (ст. 94 ЗК України). Концесійне землекористування характеризується рядом ознак: По-перше, суб'єктом концесійного землекористування виступає: а) концесіонер – суб'єкт підприємницької діяльності, який відповідно до ЗУ «Про концесії», на підставі договору отримав концесію. На стороні концесіонера можуть виступати декілька осіб; б) концесіодавець – орган виконавчої влади або відповідний орган

місцевого самоврядування, уповноважений відповідно Кабінетом Міністрів України чи органами місцевого самоврядування на укладення концесійного договору. По-друге, об'єктом концесійного договору може бути земельна ділянка лише державної чи комунальної форми власності. По-третє, концесійна діяльність, в тому числі з використанням земельних ділянок, здійснюється з метою забезпечення суспільних потреб. По-четверте, у концесію можуть надаватися земельні ділянки, які використовуються для здійснення діяльності у таких сферах господарської діяльності, як: водопостачання та водовідведення у порядку, визначеному ЗУ «Про особливості передачі в оренду чи концесію об'єктів у сферах теплопостачання, водопостачання та водовідведення, що перебувають у комунальній власності», забезпечення функціонування зрошувальних і осушувальних систем; надання послуг міським громадським транспортом; збирання та утилізація сміття, оброблення відходів; пошук, розвідка родовищ корисних копалин і їх видобування, видобування кам'яного вугілля, лігніту (бурого вугілля), його переробка у порядку, визначеному Законом України «Про особливості оренди чи концесії об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності»; будівництво (комплекс дорожньо-будівельних та проектних робіт, пов'язаних з будівництвом нової автомобільної дороги) та експлуатація автомобільних доріг, об'єктів дорожнього господарства, інших дорожніх споруд; будівництво та/або експлуатація залізниць, аеропортів, злітно-посадкових смуг на аеродромах, мостів, шляхових естакад, тунелів, інших шляхів сполучення, метрополітенів, морських і річкових портів та їх інфраструктури; машинобудування; охорона здоров'я; надання телекомунікаційних послуг, у тому числі з використанням телемереж; надання поштових послуг; теплопостачання у порядку, визначеному Законом України «Про особливості передачі в оренду чи концесію об'єктів у сферах теплопостачання, водопостачання та водовідведення, що перебувають у комунальній власності», та розподіл і постачання природного газу; виробництво та (або) транспортування електроенергії; громадське харчування; будівництво жилих будинків; надання послуг у житлово-експлуатаційній сфері; використання об'єктів соціально-культурного призначення; створення комунальних служб паркування автомобілів; надання ритуальних послуг; будівництво та експлуатація готелів, туристичних комплексів, кемпінгів та інших відповідних об'єктів туристичної індустрії; будівництво, реконструкція та експлуатація внутрішньогосподарських меліоративних систем та окремих об'єктів їх інженерної інфраструктури.

Об'єкти права державної чи комунальної власності, надані у концесію, не підлягають приватизації протягом дії концесійного договору без згоди концесіонера. У разі прийняття після закінчення строку дії концесійного договору рішення про приватизацію майна об'єкта, що на-

давався у концесію, у колишнього концесіонера виникає право на викуп цього майна згідно з визначеними умовами приватизації, якщо ним у зв'язку з виконанням умов концесійного договору створено (побудовано) це майно або здійснено його поліпшення вартістю не менш як 25 відсотків вартості майна на момент приватизації. Передача концесіонером своїх майнових прав, що впливають з концесійного договору чи об'єктів концесії, повністю або частково третім особам можлива тільки за умови надання на це згоди концесієдавця, якщо інше не встановлено спеціальним законом про концесійну діяльність в окремих сферах господарської діяльності.

Право земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки чи іншої заінтересованої особи на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками) (ст. 98 ЗК України). Земельні сервітуту можуть бути постійними і строковими, строк яких встановлюється договором між особою, яка вимагає його встановлення, та землекористувачем і не може бути більшим за строк, на який така земельна ділянка передана у користування землекористувачу. Встановлення земельного сервітуту не веде до позбавлення власника земельної ділянки, щодо якої встановлений земельний сервітут, прав володіння, користування та розпорядження нею. Видами земельного сервітуту є: а) право проходу та проїзду на велосипеді; б) право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху; в) право на розміщення тимчасових споруд (малих архітектурних форм); в-1) право на будівництво та розміщення об'єктів нафтогазовидобування; в-2) право на розміщення об'єктів трубопровідного транспорту; г) право прокладати на свою земельну ділянку водопровід із чужої природної водойми або через чужу земельну ділянку; г-1) право розміщення (переміщення, пересування) об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних систем; г) право відводу води зі своєї земельної ділянки на сусідню або через сусідню земельну ділянку; д) право забору води з природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право проходу до природної водойми; е) право поїти свою худобу із природної водойми, розташованої на сусідній земельній ділянці, та право прогону худоби до природної водойми; є) право прогону худоби по наявному шляху; ж) право встановлення будівельних риштувань та складування будівельних матеріалів з метою ремонту будівель та споруд; з) інші земельні сервітуту. Сервітут може бути встановлений договором, законом, заповітом або рішенням суду та підлягає державній реєстрації в порядку, встановленому для державної реєстрації прав на нерухоме майно. Підстави припинення дії земельного сервітуту визначено ст. 102 ЗК України.

Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) і право користування чужою

земельною ділянкою для забудови (суперфіцій) виникають на підставі договору між власником земельної ділянки та особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою для таких потреб, відповідно до ЦК України. Право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій) може виникати також на підставі заповіту. Строк користування земельною ділянкою державної, комунальної та приватної власності для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), а також строк користування земельною ділянкою державної чи комунальної власності для забудови (суперфіцій) не може перевищувати 50 років і припиняються в разі:

- 1) поєднання в одній особі власника земельної ділянки та землекористувача;
- 2) спливу строку, на який було надано право користування;
- 3) відчуження земельної ділянки приватної власності для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності;
- 4) прийняття уповноваженим органом виконавчої влади, органом місцевого самоврядування рішення про використання земельної ділянки державної чи комунальної власності для суспільних потреб;
- 5) невикористання земельної ділянки для забудови в разі користування чужою земельною ділянкою для забудови протягом трьох років;
- 6) припинення дії договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства (щодо договорів емфітевзису та суперфіцію, укладених у рамках такого партнерства).

5.4 Правова охорона земель. Контроль за використанням та охороною земель

У відповідності до ст. 14 Конституції України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Це положення створює принципове нову в Україні конституційну основу як для галузевого законодавства, так і для господарської діяльності, а також знайшло відображення і деталізацію у ЗК України. Так, ст. 5 ЗК України встановлено, що земельне законодавство базується на таких «землеохоронних» принципах, як принцип забезпечення раціонального використання й охорони земель та принцип пріоритету вимог екологічної безпеки. Це означає, що головним завданням ЗК України у галузі регулювання земельних відносин є охорона земель. Інші завдання Кодексу, такі як приватизація земель та досягнення економічної ефективності землекористування, можуть досягатися за умови забезпечення охорони земель.

Охорона земель – це система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель

сільськогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення (162 ЗК України). Термін «охорона земель» є багатоаспектним і включає в себе три складові частини: збереження земель, відтворення земель та поліпшення земель. Збереження земель – сукупність заходів щодо запобігання необґрунтованому вилученню сільськогосподарських угідь зі складу земель сільськогосподарського призначення та недопущення їх деградації. Відтворення земель як важливий напрям їх охорони полягає у проведенні заходів, метою яких є відновлення втрачених у процесі сільськогосподарського використання та під впливом іншої антропогенної діяльності корисних властивостей землі як засобу сільськогосподарського виробництва та компонента довкілля (рекультивация земель, консервація земель, перелоги). Поліпшення земель – це сукупність заходів, спрямованих на підвищення якості (корисних властивостей) сільськогосподарських угідь понад їх традиційний (досягнутий) рівень.

Основне завдання охорони земель полягає в забезпеченні збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель. У процесі здійснення правової охорони земель держава виконує чотири основні функції – регулюючу (зводиться до встановлення правил раціонального використання земельних ресурсів, наприклад, у формі обов'язків власників і користувачів земельних ділянок щодо їх раціонального використання), стимулюючу (полягає в запровадженні економічних стимулів раціонального використання та охорони земельних ресурсів, які передбачені, зокрема, ст. 205 ЗК України), контрольну (зводиться до здійснення відповідними органами державної влади та місцевого самоврядування державного контролю за використанням та охороною земель) та каральну (виявляється у встановленні санкцій за порушення правил раціонального використання і охорони земель та їх застосуванні до порушників земельного законодавства).

Відповідно до ст. 22 ЗУ «Про охорону земель», система заходів у галузі охорони земель включає: 1) державну комплексну систему спостережень; 2) розробку загальнодержавних і регіональних (республіканських) програм використання та охорони земель, документації із землеустрою в галузі охорони земель; 3) створення екологічної мережі; 4) здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель; 5) економічне стимулювання впровадження заходів щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів;

б) стандартизацію і нормування (здійснюється з метою забезпечення екологічної і санітарно-гігієнічної безпеки громадян шляхом прийняття відповідних нормативів і стандартів, які визначають вимоги щодо якості земель, допустимого антропогенного навантаження на ґрунти та окремі території, допустимого сільськогосподарського освоєння земель тощо). У галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів встановлюються такі нормативи: а) оптимального співвідношення земельних угідь; б) якісного стану ґрунтів; в) гранично допустимого забруднення ґрунтів; г) показники деградації земель та ґрунтів. Порядок розробки, введення в дію екологічних стандартів, технічних регламентів здійснюється відповідно до вимог Закон України «Про стандартизацію» від 5 червня 2014 року № 1315-VII.

Охорона земель включає:

а) обґрунтування та забезпечення досягнення раціонального землекористування;

б) захист сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників від необґрунтованого їх вилучення для інших потреб;

в) захист земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, переосушення, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними та радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних і техногенних процесів;

г) збереження природних водно-болотних угідь;

ґ) попередження погіршення естетичного стану та екологічної ролі антропогенних ландшафтів;

д) консервацію деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських угідь.

Обґрунтування та забезпечення досягнення раціонального землекористування

Одним із основоположних принципів земельного законодавства є принцип раціонального використання та охорони земель (ст. 5 ЗК України), зміст якого діючий земельний кодекс не розкриває. У теорії екологічного права панує позиція, що принцип раціонального використання та охорони земель об'єднує у собі дві основні складові. По-перше, екологічну складову, що полягає в першості, переважності та провідному значенні екологічної суті землі; екологізації технологій в сільському господарстві, промисловості, енергетиці та транспорті. Екологічна складова виявляє свою значущість найкраще підчас користування землями сільськогосподарського призначення, оскільки отримання максимального економічного ефекту буде неможливо якщо ґрунти стануть непридатними до використання. По-друге, економічну складову, що означає досягнення максимальної ефективності використання земельних ресурсів при існуючому рівні розвитку техніки та технології. Але, незважаючи на постійну увагу до раціонального землекористування, як з боку законо-

давця, так і з боку науковців, сучасне використання земельних ресурсів України не відповідає вимогам раціонального природокористування. Відповідно до ЗУ «Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII стан земельних ресурсів України визнано близьким до критичного. Причини виникнення такої ситуації мають комплексний характер та історичні передумови. Особливо слід відзначити порушення екологічно збалансованого співвідношення між категоріями земель, зменшення території унікальних степових ділянок, надмірну розораність території та порушення природного процесу ґрунтоутворення, використання недосконалих технологій в сільському господарстві, промисловості, енергетиці, транспортній та інших галузях господарства, орієнтацію на досягнення коротко- та середньострокових економічних вигод, ігноруючи природоохоронну складову та негативні наслідки у довгостроковій перспективі. Розораність земель в Україні є найвищою в світі і досягла 56 відсотків території країни і 80 відсотків сільськогосподарських угідь. Таким чином, принцип раціонального використання та охорони земель, хоч і залишається центральним принципом земельного законодавства, але із практичної точки зору потребує удосконалення. Саме тому, в доктрині земельного та екологічного права йде дискусія щодо доцільності його застосування в сучасних умовах і пошуку нової концепції правового регулювання користування землями. На даному історичному етапі такою концепцією має стати концепція сталого розвитку, основна ідея якої – прогрес людства має здійснюватися так, щоб задовольняти потреби нинішнього покоління і при цьому не ставити під загрозу задоволення своїх потреб прийдешнім поколінням. Тобто, додається соціальна складова, а також «погляд у майбутнє».

Захист сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників від необґрунтованого їх вилучення для інших потреб

В умовах швидкого розвитку промисловості, всіх видів транспорту, зростання міст проблема вилучення земель для несільськогосподарських потреб набула особливого значення. У колишньому СРСР щорічно вилучалося для несільськогосподарських потреб в середньому понад 500 тис. га угідь, у тому числі понад 200 тис. га орних земель. Нині у світі на одну людину припадає в середньому 0,3 га орної землі, а 30 років тому було 0,60 га. В Україні цей показник трохи кращий. На кожну людину в республіці припадає 0,64 га орної землі. Проте в республіці щорічно вилучається із сільськогосподарського обороту понад 12 тис. га сільськогосподарських угідь.

Реалізації цього принципу, окрім його законодавчого закріплення у загальному вигляді, слугує низка правових механізмів, наприклад, встановлення: 1) норм відведення земель для несільськогосподарських потреб; 2) особливого ускладненого порядку вилучення особливо цінних

сільськогосподарських земель для інших потреб (ст. 150 ЗК України); 3) обов'язку рекультивації земель (ст. 166 ЗК України); 4) встановлення обов'язку відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва (ст. 207- 209 ЗК України). Попередження необґрунтованого вилучення земель також забезпечується шляхом встановлення: 1) чітких процедур землевпорядного процесу при передачі земель у процесі розподілу і перерозподілу земель та визначення місць розташування об'єктів (статті 151, 184, 186, 186¹ ЗК України); 2) законодавчої заборони самовільної зміни цільового призначення земель (статті 20, 21 ЗК України); 3) судового порядку оскарження рішень щодо вилучення земель (ч. 10 ст. 149, ч. 12 ст. 151 ЗК України). Крім того, п. «б» ст. 15 Перехідних положень ЗК України встановлюється поряд із мораторієм на відчуження земель сільськогосподарського призначення заборона на зміну цільового призначення (використання таких земель). Вимоги щодо охорони лісових земель містяться в Лісовому кодексі України від 21.01.1994 року, № 3852-ХІІ. Так, наприклад, згідно із ч. 2 ст. 57 ЛК України зміна цільового призначення земельних лісових ділянок з метою їх використання для житлової, громадської і промислової забудови провадиться переважно за рахунок площ, зайнятих чагарниками та іншими малоцінними насадженнями. У разі зміни цільового призначення земельних лісових ділянок з метою їх використання в цілях, не пов'язаних з веденням лісового господарства, органи, що приймають таке рішення, одночасно вирішують питання про збереження або вирубування дерев і чагарників та про порядок використання одержаної при цьому деревини.

Захист земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, переосушення, ущільнення

Якісний стан земельного фонду України постійно погіршується. В окремих районах, де проведено осушення земель, відбувається неконтрольоване зниження рівня ґрунтових вод, зменшення потужності органічної маси, а в районах зрошення – підтоплення і засолення ґрунтів, деградація чорноземів, що призвело до негативних екологічних наслідків у районах Полісся та на півдні України. Збільшення мінералізації ґрунтових вод загрожує вторинним засоленням земель. Майже на всіх землях спостерігається неухильне зниження вмісту гумусу в ґрунтах. Тільки за 20 років (з 1961 року по 1981 рік) середній вміст гумусу в ґрунтах України знизився з 3,5 до 3,2 відсотка. Унаслідок абразії руйнується до 60 відсотків узбережжя Азовського і Чорного морів та 41 відсоток берегової лінії дніпровських водосховищ.

Найбільш істотним фактором зниження продуктивності земель в Україні є ерозія ґрунтів (від лат. *erosio* – роз'їдання) – це руйнування його верхнього найродючішого горизонту ґрунту і підґрунтя під впливом природних та антропогенних чинників. Залежно від природних чинників руйнування ґрунту, розрізняють водну та вітрову ерозію. Водною та

вітровою ерозією уражені близько 57 відсотків території України, понад 12 відсотків території держави зазнають підтоплення. А за ступенем прояву ерозію ґрунтів поділяють на нормальну (проявляється у природних умовах (без втручання людини) і відбувається повільніше, ніж формування профілю ґрунту під час процесів ґрунтоутворення і, як правило, не призводить до утворення еродованих ґрунтів) та прискорену (виникає внаслідок нераціональної господарської діяльності людини і відбувається інтенсивніше, ніж процеси ґрунтоутворення). У боротьбі з ерозією застосовують організаційно-господарські, агротехнічні і лісомеліоративні заходи. Організаційно-господарськими заходами є протиерозійна організація території і впровадження ґрунтозахисних сівозмін. Агротехнічні заходи послаблюють поверхневий стік і переводять його у внутрішньоґрунтовий. Для цього всі види обробітку ґрунту проводять паралельно горизонталям місцевості («Контурне землеробство»), впоперек схилу насипають валки ґрунту 15–25 см заввишки, проводять снігозатримання, щілювання і кротування ґрунту, обробіток плоскорізами, терасування схилів тощо.

Вторинне засолювання земель виникає при штучному піднятті рівня підземних вод внаслідок розчинення солей, що містились в нижніх шарах ґрунту. Процес здійснюється при зрошенні посушливих земель, безсистемному поливі і відсутності дренажу.

Особливі заходи застосовують у боротьбі з ярами: на вершинах ярів будують системи канава – вал для відведення поверхневого стоку, закріплюють схили і дно яру; будують протиерозійні гідротехнічні споруди, які захищають населені пункти, дороги тощо. На прилеглий до яру території вирощують ґрунтозахисні лісонасадження. Використання ерозійно- та зсувонебезпечних земельних ділянок дозволяється за умови вжиття заходів щодо їх протиерозійного і протизсувного захисту, передбачених законодавством України. Забороняється розорювання схилів крутизною понад 7 градусів (крім ділянок для залуження, залісення та здійснення ґрунтозахисних заходів). На схилах крутизною від 3 до 7 градусів обмежується розміщення просапних культур, чорного пару тощо. Власники ж земельних ділянок та землекористувачі, у тому числі орендарі, зобов'язані здійснювати ґрунтоохоронні заходи з метою запобігання погіршенню їх якісного стану та якісного стану суміжних земельних ділянок і довкілля в цілому (ст. 47 ЗУ «Про охорону земель»).

Захист земель від забруднення відходами виробництва, хімічними та радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних і техногенних процесів

Значної екологічної шкоди земельні ресурси зазнають через забруднення ґрунтів викидами промисловості (важкі метали, кислотні дощі тощо) та використання засобів хімізації в аграрному секторі: ґрунти фізично знищується або забруднюється токсичними сполуками на знач-

них площах. За різними критеріями забрудненими є близько 20 відсотків земель України. Більш як 150 тисяч гектарів земель порушені внаслідок гірничодобувної та інших видів діяльності. Токсичні сполуки, винесені на поверхню землі, забруднюють оточуючу територію і згубно діють на рослинні і тваринні організми. Над шахтними виробками просідає ґрунт, змінюються рельєф, гідрологічний і геохімічний режим території, терикони забруднюють оточуючу територію шкідливими сполуками. Кількість підземних і поверхневих карстопроявів становить близько 27 тисяч. Буріння свердловин, будівництво газо- і нафтопроводів спричинюють порушення ґрунтів на значних площах. Те саме відбувається під час будівництва доріг, ліній електропередачі, промислових підприємств та інших об'єктів. Ситуація з забрудненням земель в Україні ускладнилася після аварії на Чорнобильській АЕС: радіонуклідами забруднено понад 4,6 млн. гектарів земель у 74 районах 11 областей, у тому числі 3,1 млн. гектарів ріллі, а з використання вилучено 119 тис. гектарів сільськогосподарських угідь, у тому числі 65 тис. гектарів ріллі.

Землі, які зазнали змін у структурі рельєфу, екологічному стані ґрунтів і материнських порід та у гідрологічному режимі внаслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт відносяться до порушених.

Узагальнюючим терміном, що використовується в діючому законодавстві є псування земель, що охоплює як забруднення земель, так і засмічення земель – привнесення у землі твердих відходів, сміття і тому подібних твердих тіл, що перешкоджає використанню земельної ділянки за цільовим призначенням.

Охороні земель від забруднення присвячено ст. 167 ЗК України та ст. 45 ЗУ «Про охорону земель». Відповідно до яких, на території України забороняється господарська та інша діяльність, яка зумовлює забруднення земель і ґрунтів понад встановлені гранично допустимі концентрації небезпечних речовин (ГДК). Нормативи ГДК, а також перелік небезпечних речовин затверджуються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення.

Окремі аспекти захисту земель від забруднення відходами виробництва, хімічними та радіоактивними речовинами та від інших несприятливих природних і техногенних процесів урегульовані також законами України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» від 24.02.1994 року, № 4004-XII, «Про пестициди та агрохімікати» від 02.03.1995 року, № 86/95-ВР, «Про поводження з радіоактивними відходами» 30.06.1995 року, № 255-95 ВР та іншими нормативно-правовими актами. Відповідно до яких, підприємства, установи та

організації, а також громадяни, діяльність яких пов'язана з накопиченням відходів, зобов'язані забезпечувати своєчасне вивезення таких відходів на спеціальні об'єкти, що використовуються для їх збирання, зберігання, оброблення, утилізації, видалення, знешкодження і захоронення. На теренах України забороняється несанкціоноване скидання і розміщення відходів у підземних горизонтах, на території міст та інших населених пунктів, на землях природно-заповідного та іншого природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, у межах водоохоронних зон та зон санітарної охорони водних об'єктів, в інших місцях, що може створювати небезпеку для навколишнього природного середовища та здоров'я людини. У районах можливого забруднення земель небезпечними відходами, у тому числі аварійними, викидами від стаціонарних і пересувних джерел проводяться постійні або періодичні обстеження хімічного складу ґрунтів з метою виявлення та визначення їх негативного впливу на здоров'я людини, а також окремих видів природних ресурсів і довкілля в цілому. Розміщення, збирання, зберігання, оброблення, утилізація та видалення, знешкодження і захоронення відходів здійснюються відповідно до вимог Закону України «Про відходи».

Збереження природних водно-болотних угідь

Водно-болотні угіддя, або вологі землі – ділянки місцевості, ґрунт яких є аквіфером з постійною або сезонною вологістю. Такі ділянки місцевості можуть бути частково або повністю зайняті водоймищами. Водно- болотними угіддями є мілководні озера чи ділянки морського побережжя, верхові та низові болота, також деякі інші. Відповідно до Рамсарської конвенції, стороною якої є Україна, під водно-болотними угіддями розуміють

«райони маршів, боліт, драговин, торфовищ чи водойм – природних або штучних, постійних або тимчасових, стоячих або проточних, прісних, солонуватих або солоних, включаючи морські акваторії, глибина яких під час відпливу не перевищує 6 метрів» (ст. 1). На території України 39 водно- болотних угіддя, офіційно визнаних Рамсарською конвенцією, загальною площею 786 321 га.

Для того, щоб угіддя отримало статус Міжнародного потрібно провести чимало заходів. Зокрема, це координація проведення досліджень, наукові обґрунтування, погодження із землекористувачами та місцевими органами самоврядування і виконавчої влади, визнання пропонованих угідь на рівні держави, і зрештою отримання згоди від Бюро Рамсарської конвенції. Вибір території здійснюється за складною системою критеріїв визначених постановою КМУ «Про надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення» від 28.08.2002 р., №1287. Угіддя, проголошені державою Рамсарськими, вносяться секретаріатом Конвенції в перелік водно-болотних угідь міжнародного значення. Інформація про стан цих об'єктів тримається в базі даних

Міжнародного бюро по збереженню водно-болотних угідь і постійно оновлюється. Землі водно-болотних угідь міжнародного значення віднесені ЗК України до земель іншого природоохоронного призначення (ст. 46).

Попередження погіршення естетичного стану та екологічної ролі антропогенних ландшафтів

Окремого розгляду потребує питання державної охорони і регулювання використання ландшафтів в Україні. Правова охорона яких здійснюється не тільки за допомогою норм земельного законодавства, а і інших галузей національного законодавства, наприклад, водного, лісового тощо. Так, питанням охорони та збереження ландшафтів присвячено: закони України

«Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки», «Про природно-заповідний фонд України» від 16.06.1992 року, № 2456-ХІІ, «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 року, № 1805-ІІІ.

Відповідно до ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» ландшафт – це особливий об'єкт правової охорони (статі 1, 5). Класифікація ландшафтів ґрунтується на поєднанні антропогенних і природних факторів їх формування. Так, за основними видами соціально-економічної функції ландшафти поділяють на: сільськогосподарські; лісгосподарські; водогосподарські; промислові; ландшафти поселень; рекреаційні; заповідні; ландшафти, які не використовуються в даний час. За стійкістю до антропогенних впливів ландшафти класифікують на: високо стійкі, середньо стійкі, слабо стійкі та нестійкі. Поряд із наведеними видами ландшафтів в законодавстві та теорії екологічного права можливо зустріти наступні ландшафти: агроландшафт – ландшафт, основу якого становлять сільськогосподарські угіддя та лісові насадження, зокрема лісосмуги та інші захисні насадження; прибережні морські природні ландшафти – природні ландшафти, до складу яких входять наземні (суходільні) і морські (водні) природні комплекси та об'єкти; культурний ландшафт – це культурні здобутки, що репрезентують спільні творіння людини та природи ... Вони ілюструють еволюцію людської спільноти та її облаштування впродовж часу під впливом матеріальних обмежень та/або сприятливих можливостей, обумовлених природним середовищем та послідовними соціальними, економічними і культурними чинниками, як зовнішними, так і внутрішніми. Прикладом спільного витвору природи та людини на теренах України можна навести: Заповідник «Кам'яні могили» Донецької області, острів Хортиця, Святогірський Успенський монастир (XVII-XIX ст.) у м. Слов'янську, Старе місто Кам'янець-Подільського з ландшафтом каньйону р. Смотрич, Уманський парк «Софіївка» тощо.; урбанізований ландшафт – один із найперетвореніших, оскільки значна частина

території міст укрита асфальтом, бетоном, каменем, зайнята будівлями, пром. підприємствами, транспортними магістралями; природний ландшафт – цілісний природно- територіальний комплекс з генетично однорідними, однотиповими природними умовами місцевостей, які сформувалися в результаті взаємодії компонентів геологічного середовища, рельєфу, гідрологічного режиму, ґрунтів і біоценозів. Багатство природних ландшафтів є надбанням Українського народу, його природною спадщиною і має служити нинішньому та майбутнім поколінням. Найбільш захищеними є природні комплекси в межах територій природно-заповідного фонду, де забороняється будь-яка діяльність, яка негативно впливає або може негативно впливати на стан природних та історико-культурних комплексів та об'єктів чи перешкоджає їх використанню за цільовим призначенням. На використання земельної ділянки або її частини в межах природно-заповідного фонду може бути встановлено обмеження (обтяження) в обсязі, передбаченому законом або договором, які підлягають державній реєстрації і діють протягом строку, встановленого законом або договором. Додатково на суб'єктів земельних відносин накладається зобов'язання щодо попередження погіршення естетичного стану та екологічної ролі антропогенних ландшафтів.

Консервація деградованих і малопродуктивних сільськогосподарських угідь

Сільське господарство України – найбільш природомістка галузь, що має могутній природно-ресурсний потенціал, який включає 41,84 млн. гектарів сільськогосподарських угідь (69,3 відсотка території України), в тому числі 33,19 млн. гектарів ріллі (55 відсотків), 7,63 млн. гектарів природних кормових угідь – сіножатей і пасовищ (12,6 відсотка). У сільськогосподарському виробництві щороку використовується понад 10,9 млрд. куб. метрів води, або 36,4 відсотка її загального споживання. В розрахунку на одного мешканця припадає 0,82 гектара сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,65 гектара ріллі, тоді як у середньому по Європі ці показники становлять відповідно 0,44 і 0,25 гектара. Разом із тим, розораність сільськогосподарських угідь досягла 72 відсотків, а в ряді регіонів перевищує 88 відсотків. До обробітку залучені малопродуктивні угіддя, включаючи прируслові луки і пасовища та схиліві землі. Якщо Україна в Європі займає 5,7 відсотка території, то її сільськогосподарські угіддя – 18,9 відсотка, а рілля – 26,9 відсотка. Разом із тим, ефективність використання земель в Україні значно нижча, ніж у середньому по Європі. Ведення екстенсивного сільськогосподарського виробництва тривалий час зумовило наявність значних площ малопродуктивних та деградованих земель, ведення сільськогосподарського виробництва на яких є недоцільним, нерентабельним та малоефективним. Деградація земель – природне або антропогенне спрощення ландшафту, погіршення стану, складу, корисних вла-

стивостей і функцій земель та інших органічно пов'язаних із землею природних компонентів (ст. 1 Закону України

«Про охорону земель»). До деградованих земель відносять: а) земельні ділянки, поверхня яких порушена внаслідок землетрусу, зсувів, карстоутворення, повеней, добування корисних копалин тощо; б) земельні ділянки з еродованими, перезволоженими, з підвищеною кислотністю або засоленістю, забрудненими хімічними речовинами ґрунтами та інші. Головними причинами деградації земель і зниження їх продуктивності є: 1) забруднення ґрунтів; 2) вторинне засолювання; 3) опустелювання (процес, який призводить до втрати природної рослинності з подальшою неможливістю її відновлення без участі людини); 4) ерозія ґрунтів; 5) техногенне руйнування як наслідок відкритого добування корисних копалин, будівельної сировини, торфу, проведення геологорозвідувальних робіт, прокладання трубопроводів тощо.

До малопродуктивних земель відносяться сільськогосподарські угіддя, ґрунти яких характеризуються негативними природними властивостями, низькою родючістю, а їх господарське використання за призначенням є економічно неефективним (ст. 171 ЗК України). Із метою стабілізації екологічної ситуації в містах (районах) поширення малопродуктивних та деградованих земель було розроблено концепцію консервації цих земель шляхом оптимізації співвідношення лісових масивів та різних видів сільськогосподарських угідь. Консервації підлягають також техногенно забруднені земельні ділянки, на яких неможливо одержати екологічно чисту продукцію, а перебування людей на цих земельних ділянках є небезпечним для їх здоров'я. Консервація земель здійснюється шляхом припинення їх господарського використання на визначений строк та їх залуження або заліснення. Консервація малопродуктивних та деградованих земель здійснюється на підставі Наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження Порядку консервації земель» від 24.04.2013 р., № 283. Орієнтовні показники, що характеризують ґрунтові властивості і зумовлюють необхідність консервації земель за природно- сільськогосподарськими зонами згруповані у додатку до наведеного Наказу,

№ 283. Інформація про наявність деградованих земель збирається, аналізується та узагальнюється Мінприроди України згідно із постановою КМУ «Про затвердження Порядку збирання, використання, поширення інформації про опустелювання та деградацію земель» від 19.07.2006, № 998.

Охорона земель в Україні здійснюється також шляхом рекультивациі порушених земель, тобто шляхом здійснення комплексу організаційних, технічних і біотехнологічних заходів, спрямованих на відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності порушених земель (ч. 1 ст. 166 ЗК України). Для рекультивациі поруше-

них земель, відновлення деградованих земельних угідь використовується ґрунт, знятий при проведенні гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, шляхом його нанесення на малопродуктивні ділянки або на ділянки без ґрунтового покриття. Від рекультивації потрібно відрізнити меліорацію земель – комплекс гідротехнічних, культуртехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних та інших меліоративних заходів, що здійснюються з метою регулювання водного, теплового, повітряного і поживного режиму ґрунтів, збереження та підвищення їх родючості та формування екологічно збалансованої раціональної структури угідь (ст. 1 Закону України «Про меліорацію земель»). Власники земельних ділянок та землекористувачі не мають права здійснювати зняття та перенесення ґрунтового покриття земельних ділянок без спеціального дозволу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері здійснення державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі. На території України потребують поліпшення 270,8 тис. га малопродуктивних земель. Найбільше таких земель зосереджено у Херсонській (61,8 тис. га), Хмельницькій (29,6 тис. га), Миколаївській (22,8 тис. га), Дніпропетровській (20,1 тис. га) та Одеській (18,5 тис. га) областях.

5.5 Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства

Зміст поняття «охорона земель» включає як саму охорону земель, так й охорону прав на земельні ділянки. Коли охороняється якісний стан земної поверхні, це означає, що земля охороняється всебічно: і як елемент навколишньої природи, і як загальна умова життя людей, і як засіб виробництва, і як об'єкт власності й користування. Охорона прав користувачів землею полягає в охороні прав і законних інтересів зазначених суб'єктів права й відповідальності за порушення покладених на них обов'язків. Порушені ж права користувачів землею підлягають відновленню в порядку, що передбачений законом.

У сфері охорони земель застосовуються різні види юридичної відповідальності, кожному з яких притаманні індивідуальні риси. Але які також є складовими юридичної відповідальності. Взагалі, підставою для притягнення до юридичної відповідальності та застосування заходів впливу є вчинення земельного правопорушення. Правопорушення – це суспільно небезпечне або шкідливе діяння (дія або бездіяльність), яке порушує норму права (у нашому випадку – порушує норму земельного права). Його характерною особливістю є протиправність дії або бездіяльності суб'єкта суспільних відносин. Йдеться про порушення встановленого правопорядку, невиконання покладених на фізичних і юридичних осіб обов'язків тощо. Показник протиправності кладеться в

основу класифікації правопорушень на злочини та дисциплінарні проступки.

Злочин – це передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне, винне діяння (дія або бездіяльність), що вчинене суб'єктом злочину (ч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року, за

№ 2341-III). Для інших правопорушень характерною є ознака особистої або загальної шкідливості.

Юридичний склад правопорушення передбачає наявність наступних елементів: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона. Відсутність будь-якого з них звільняє особу від юридичної відповідальності. Об'єктом правопорушення є певні блага (матеріальні та нематеріальні цінності), на які спрямоване протиправне діяння. Серед об'єктів земельних правопорушень можливо виділити: 1) суспільні земельні відносини (є загальним об'єктом земельних правопорушень); 2) права та законні інтереси власників земель, землекористувачів, у тому числі орендарів та інтереси Українського народу; 3) суспільні відносини у сфері використання та охорони земель; 4) земельний правопорядок.

Об'єктивна сторона земельного правопорушення – це зовнішній вияв протиправного діяння у вигляді дії чи бездіяльності, що характеризується наявністю причинного зв'язку між відповідним діянням та певними наслідками.

Суб'єктами земельних правопорушень можуть бути фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни або особи без громадянства) та юридичні особи, незалежно від форми власності чи підпорядкованості. Обов'язковою ознакою суб'єкта земельного правопорушення є його деліктоздатність – можливість особи відповідати за свої дії. Тобто суб'єктом є особа, яка, по-перше, усвідомлює значення своїх дій, а по-друге, може керувати своїми діями.

Обов'язковою умовою суб'єктивної сторони земельного правопорушення є наявність вини особи. Тобто наявності психічного ставлення суб'єкта до протиправного діяння, що ним скоєно та його негативних наслідків. Вина може проявлятися у формі прямого наміру (наприклад, засмічення земельної ділянки чи самовільне її захоплення) й у формі недбалості (нераціональне використання земель).

Земельне правопорушення – це суспільно шкідлива дія чи бездіяльність, що суперечить нормам земельного права, за вчинення якої винна, деліктоздатна особа несе юридичну відповідальність. До специфічних ознак земельного правопорушення належить: По-перше, те, що земельні правопорушення завжди пов'язані із землею (наприклад, розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель). По-друге, такий зв'язок може виявлятися у різних формах (наприклад, використання земель не за їх

цільовим призначенням, псування та забруднення земель тощо). Потретьє, до земельних правопорушень можна віднести лише ті, зв'язок яких є безпосереднім.

Перелік правопорушень земельного законодавства передбачено ст. 211 ЗК України, а саме: а) укладення угод з порушенням земельного законодавства; б) самовільне зайняття земельних ділянок; в) псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами; г) розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель; ґ) невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням; д) порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням; е) знищення межових знаків; є) приховування від обліку і реєстрації та перекручення даних про стан земель, розміри та кількість земельних ділянок; ж) непроведення рекультивації порушених земель; з) знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень; и) невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту; і) відхилення від затверджених в установленому порядку проектів землеустрою; використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва без затверджених у випадках, визначених законом, проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь; ї) ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації щодо них; й) порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок; к) порушення строку видачі державного акта на право власності на земельну ділянку. Зазначений перелік видів порушення земельного законодавства ст. 211 ЗК України не є вичерпним і законом може бути встановлено відповідальність і за інші порушення земельного законодавства. Крім того, зазначена норма ЗК України має бланкетний характер і для застосування заходів впливу на осіб, що вчинили земельне правопорушення відсилає до кримінального, адміністративного чи цивільного законодавства.

Самостійне місце серед порушень земельного законодавства посідає таке порушення, як укладення угод щодо земельних ділянок з порушенням земельного законодавства. У відповідності до ст. 210 ЗК України «угоди, укладені із порушенням встановленого законом порядку купівлі-продажу, ренти, дарування, застави, обміну земельних ділянок, визнаються недійсними за рішенням суду.

Одним із найпоширеніших правопорушень земельного законодавства є самовільне зайняття земельної ділянки. У відповідності до ст. 1 ЗУ «Про державний контроль за використанням та охороною земель»

самовільне зайняття земельної ділянки – будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними.

Згідно з ст. 212 ЗК України самовільно зайняті земельні ділянки підлягають поверненню власникам землі або землекористувачам без відшкодування затрат, понесених за час незаконного користування ними. Повернення самовільно зайнятих земельних ділянок провадиться за рішенням суду. Приведення земельних ділянок у придатний для використання стан, включаючи знесення будинків, будівель і споруд, здійснюється за рахунок громадян або юридичних осіб, які самовільно зайняли земельні ділянки. Такий стан придатності визначається цільовим призначенням ділянки, її відповідністю проектам землеустрою та станом ділянки до самовільного зайняття. Окрім того, власнику земельної ділянки відшкодовуються винною особою заподіянні збитки. Так, на підставі п. п. 12,

16 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ», у випадку самовільного зайняття земельної ділянки збитки відшкодовуються особами, які їх завдали у повному розмірі (який визначається з урахуванням затрат на відновлення родючості землі, а також доходів, які власник землі чи землекористувач міг би отримати з земельної ділянки але не отримав за час приведення землі у стан, що є придатним для її використання за цільовим призначенням чи до повернення самовільно зайнятої ділянки) відповідно до статей 90, 95, 156, 211, 212 ЗК України, статей 22, 623, 1166, 1172 та 1192 ЦК України. Подібний вид порушення земельного законодавства передбачає настання адміністративної відповідальності за ст. 53-1, яке тягне за собою накладення штрафу на громадян від десяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від двадцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. З огляду на чисельність та суспільну небезпеку самовільного захоплення земель, на початку 2007 року таке діяння було криміналізовано шляхом доповнення КК України статтею 197-1:

«Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво». У відповідності до якої, самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано значної шкоди її законному володільцю або власнику, карається штрафом від двохсот до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців. При цьому, шкода, що передбачена цією статтею, визнається значною, якщо

вона у сто і більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян.

Вчинення таких саме дій особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією самою статтею, або групою осіб, або щодо земельних ділянок особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель – карається обмеженням волі на строк від двох до чотирьох років або позбавленням волі на строк до двох років (ч. 2 ст. 197-1 КК України). Самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, зазначеній у ч. 2 цієї статті, або вчинене особою, раніше судимою за такий саме злочин, – карається позбавленням волі на строк від одного до трьох років (ч. 4 ст. 197-1 КК України).

Наступним видом правопорушення земельного законодавства, яке є одним із найпоширеніших є «псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами». Де під псуванням земель розуміється: 1) порушення природного стану земель, яке здійснюється без обґрунтованих проектних рішень, погоджених та затверджених в установленому законодавством порядку; 2) забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, в тому числі тими, що викидаються в атмосферне повітря; 3) засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними водами; 4) порушення родючого шару ґрунту; 5) невиконання вимог встановленого режиму використання земель; 6) використання земель у спосіб, що погіршує їх природну родючість (ст. 1 ЗУ «Про державний контроль за використанням та охороною земель»).

Забруднення ж земель, у відповідності до ст. 1 ЗУ «Про державний контроль за використанням та охороною земель», означає накопичення в ґрунтах і ґрунтових водах внаслідок антропогенного впливу пестицидів і агрохімікатів, важких металів, радіонуклідів та інших речовин, вміст яких перевищує природний фон, що призводить до їх кількісних або якісних змін.

За подібне земельне правопорушення, окрім можливості застосування цивільної відповідальності до винних осіб, також може бути застосована адміністративна (ст. ст. 52, 53 КУпАП) чи кримінальна відповідальність (ст. ст. 239, 252, 254 КК України).

З початку 2019 року державними інспекторами Управління контролю за використанням та охороною земель Головного управління Держгеокадастру більше 2000 заходів державного контролю за використанням і охороною земель усіх форм власності, наприклад, у Львівській області здійснено 362 відповідні заходи. За результатами проведеного контролю було виявлено 138 порушень земельного законодавства на

площі 2 389 гектарів, з метою усунення яких винесено 115 постанов про накладання адміністративного стягнення на суму 46,1 тис. гривень; видано 132 приписи про усунення виявлених порушень земельного законодавства, а фахівці землепорядної служби Львівщини розрахували розмір шкоди за самовільне зайняття земельних ділянок, нецільове використання та зняття поверхневого шару ґрунту без спеціального дозволу на суму більше 367,2 тис. грн, з яких 280,8 тис. грн було сплачено добровільно, щодо інших – вживаються заходи примусового стягнення завданої шкоди.

Питання до семінарського заняття:

1. Які особливості землі як природного об'єкту та її екологічна роль?
2. Надайте визначення дефініцій «земля» та «земельна ділянка».
3. Що таке право землекористування в об'єктивному та суб'єктивному сенсах?
4. Визначте правові засади оренди земель в Україні
5. Що розуміють під правовою охороною земель?
6. Надайте характеристику стандартизації та нормуванню в галузі охорони земель.
7. У чому полягає зміст правової охорони земель?
8. Які землі віднесено законодавством України до деградованих та малопродуктивних земель?
9. Які види юридичної відповідальності передбачено за правопорушення у сфері земельних відносин?
10. Назвіть складові земельного правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дмитренко І.А. Екологічне право України. К., Атіка, 2017. 352 с.
2. Андрейцев В.І. Екологічне право України. К., Істина, 2012. 543 с.
3. Шемшученко Ю.С. Екологічне право України. Академічний курс. Підручник. К., Юрид. думка, 2015. 847 с.
4. Каракаш І.І. Природноресурсове право України. Навч. Посібн. К., Істина, 2015. 376 с.
5. Водний кодекс України. Закон України від 06.06.1995 року № 213/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Лісовий кодекс України. Закон України від 21.01.1994 року № 3852-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text>.
7. Земельний кодекс України. Закон України від 25.10.2001 року № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
8. Про охорону атмосферного повітря. Закон України від 16.10.1992 року № 2707-XII. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text>.

9. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96- ВР. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>.

ЛЕКЦІЯ 6. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ, ВІДТВОРЕННЯ І ОХОРОНИ НАДР

План:

1. Правова охорона надр. Компетенція органів управління.
2. Надання надр у користування. Права та обов'язки користувачів надр. Плата за користування надрами.
3. Охорона надр. Державний контроль і нагляд за веденням робіт по геологічному вивченню надр, їх використанням і охороною.
4. Відповідальність за порушення законодавства про надра.

6.1 Правова охорона надр. Компетенція органів управління

Україна має переважно всі види мінеральних ресурсів для розвитку національної економіки, але внаслідок інтенсивного видобування корисних копалин стан навколишнього природного середовища і здоров'я людей піддаються суттєвій техногенній небезпеці, яка призводить до екологічної кризи. Значення надр в житті суспільства неоціненне. У взаємозв'язку з іншими природними ресурсами надра є окремим природним об'єктом, який має особливий правовий режим. Особливістю надрокористування є те, що корисні копалини належать до категорії ресурсів, які не відновлюються, видобування багатьох їх видів не компенсується приростом відкритих та розвіданих запасів. Невід'ємним наслідком надрокористування є погіршення екологічного стану промислових регіонів держави. Такий стан речей зумовлює, з одного боку, необхідність використання надр для задоволення потреб економіки, а з іншого – необхідність їхньої охорони для забезпечення конституційного права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Завданням законодавства України про надра є регулювання гірничих відносин з метою забезпечення раціонального, комплексного використання надр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони надр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища, а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян.

Надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для

геологічного вивчення та освоєння, є виключною власністю народу України і надаються тільки у користування. Це самостійний елемент природи, частина природного середовища. До надр відносять суцільні породи і породи, що знаходяться у рідкому або газоподібному стані, та ін.

Варто зазначити, що надра можуть розглядатися і як геологічне, і як юридичне поняття. Під терміном «надра» слід розуміти не тільки підземний простір, в якому міститься корисні копалини, але й всі інші корисні властивості надр, включаючи порожнини, енергетичні та інші ресурси. Чинне законодавство України, на жаль, не дає задовільного визначення поняття надр. Дане визначення встановлює місце розташування надр (частина земної кори) та їх просторові межі - верхню (яка розташована під поверхнею суші та дном водоймищ) та нижню (якою є глибина, доступна для геологічного вивчення та освоєння). При цьому законодавець в КУпН не дає відповіді на питання, що мається на увазі під поверхнею суші, де її межа, з якого моменту починаються гірничі відносини, а де ще земельні. Незрозумілим з цього визначення є також те, чи вважаються надрами ті корисні копалини, які нагромаджені на поверхні землі та на дні водоймищ.

Таким чином, *надра* – це не вся земна кора, а тільки її частина, яка доступна для розвідки і освоєння сучасними технічними засобами. Отже з юридичної точки зору поняття «надра» є динамічним. Оцінка величини надр як частини земної кори з часом, очевидно, буде постійно збільшуватися у зв'язку із удосконаленням діючих та створених нових технічних засобів і технологій.

6.2 Надання надр у користування. Права та обов'язки користувачів надр. Плата за користування надрами

Користувачами надр можуть бути підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземні юридичні особи та громадяни.

Види користування надрами:

Надра надаються у користування для:

1. геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення;
2. видобування корисних копалин;
3. будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод;
4. створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення (наукові полігони, геологічні заповідники, заказники, пам'ятки природи, лікувальні, оздоровчі заклади та ін.).

Надра надаються у постійне або тимчасове користування, так постійним визнається користування надрами без заздальгідь встановленого строку, а тимчасове користування надрами може бути короткостроковим (до п'яти років) і довгостроковим (до двадцяти років). У разі необхідності строки тимчасового користування надрами може бути продовжено.

Перебіг строку користування надрами починається з дня одержання спеціального дозволу на користування надрами, якщо в ньому не передбачено інше.

Надра надаються у користування підприємствам, установам, організаціям і громадянам лише за наявності у них спеціального дозволу на користування ділянкою надр. Право на користування надрами засвідчується актом про надання гірничого відводу.

Користування надрами здійснюється без надання гірничого відводу чи спеціального дозволу у випадках, передбачених Кодексом України про надра.

Особливістю правового режиму надр є те, що надра є виключною власністю Українського народу і надаються тільки у користування. Угоди або дії, які в прямій або прихованій формі порушують право власності Українського народу на надра, є недійсними. Український народ здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради.

Окремі повноваження щодо розпорядження надрами законодавством України можуть надаватися відповідним органам виконавчої влади.

Відповідно Кодексу України про надракористування надрами є платним, крім випадків, передбачених статтею 29 цього Кодексу. Плата справляється за користування надрами в межах території України, її континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони.

Плата за користування надрами справляється у вигляді:

- 1) рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин;
- 2) рентної плати за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин.

За видачу спеціальних дозволів на користування надрами справляється відповідний збір.

Рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин та рентна плата за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, встановлюються Податковим кодексом України.

Рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин відповідно до угоди про розподіл продукції справляється відповідно до Закону України "Про угоди про розподіл продукції".

Розподіл плати за користування надрами здійснюється за наступним порядком:

- плата за користування надрами зараховується до державного і місцевих бюджетів згідно з Бюджетним кодексом України.
- плата за користування надрами, що надходить до бюджету Автономної Республіки Крим, обласних бюджетів і міських бюджетів міст Києва та Севастополя, розподіляється між місцевими бюджетами відповідно Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами.

6.3 Охорона надр. Державний контроль і нагляд за веденням робіт по геологічному вивченню надр, їх використанню і охороною

Усі родовища корисних копалин, у тому числі техногенні, з запасами, оціненими як промислові, становлять Державний фонд родовищ корисних копалин, а всі попередньо оцінені родовища корисних копалин - резерв цього фонду.

Державний фонд родовищ корисних копалин є частиною державного фонду надр.

Державний фонд родовищ корисних копалин та резерв цього фонду формується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр. Державний фонд надр формується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, разом з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці.

Державний фонд надр включає як ділянки надр, що використовуються, так і ділянки надр, не залучені до використання, в тому числі континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони.

Родовища корисних копалин - це нагромадження мінеральних речовин в надрах, на поверхні землі, в джерелах вод та газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання є придатними для промислового використання.

Техногенні родовища корисних копалин - це місця, де накопичилися відходи видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини, запаси яких оцінені і мають промислове значення. Такі родовища можуть виникнути також внаслідок втрат при зберіганні, транспортуванні та використанні продуктів переробки мінеральної сировини.

Державний фонд надр включає як ділянки надр, що використовуються, так і ділянки надр, не залучені до використання, в тому числі континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони.

Складовим елементом надр є корисні копалини. Корисні копалини, це природні мінеральні речовини, які можуть використовуватися безпосередньо або після їх обробки. Корисні копалини за своїм значенням поділяються на:

- корисні копалини загальнодержавного значення;
- корисні копалини місцевого значення.

Віднесення корисних копалин до корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення здійснюється Кабінетом Міністрів України.

Безпосереднім об'єктом користування є не корисні копалини, а їх родовища, які надаються для видобутку корисних копалин. Родовища корисних копалин мають як природний так і техногенний характер походження. Природні родовища корисних копалин, це нагромадження мінеральних речовин в надрах, на поверхні землі, в джерелах вод та газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання є придатними для промислового використання. Техногенні родовища корисних копалин - це місця, де накопичилися відходи видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини, запаси яких оцінені і мають промислове значення. Такі родовища можуть виникнути також внаслідок втрат при зберіганні, транспортуванні та використанні продуктів переробки мінеральної сировини.

Усі родовища корисних копалин, у тому числі техногенні, з запасами, оціненими як промислові, становлять Державний фонд родовищ корисних копалин, а всі попередньо оцінені родовища корисних копалин - резерв цього фонду. Державний фонд родовищ корисних копалин є частиною державного фонду надр.

Родовища, в тому числі техногенні, запаси і прояви корисних копалин підлягають обліку у державному кадастрі родовищ і проявів корисних копалин та державному балансі запасів корисних копалин. Державний облік родовищ, запасів і проявів корисних копалин здійснюється у порядку, що встановлюється Постановою Кабінета Міністрів України № 75 від 31 січня 1995 р. «Про затвердження Порядку державного обліку родовищ, запасів і проявів корисних копалин».

Державний кадастр родовищ і проявів корисних копалин містить відомості про кожне родовище, включене до Державного фонду родовищ корисних копалин, щодо кількості та якості запасів корисних копалин і наявних у них компонентів, гірничо-технічних, гідрогеологічних та інших умов розробки родовища та його геолого-економічну оцінку, а також відомості про кожний прояв корисних копалин.

Державний баланс запасів корисних копалин містить відомості про кількість, якість та ступінь вивчення запасів корисних копалин щодо родовищ, які мають промислове значення, їх розміщення, рівень промислового освоєння, а також відомості про видобуток, втрати і забезпеченість

суспільного виробництва розвіданими запасами корисних копалин. Для визначення промислової цінності родовищ і оцінки запасів корисних копалин по кожному родовищу встановлюються кондиції на мінеральну сировину, що становлять сукупність вимог до якості і кількості корисних копалин, гірничо-геологічних та інших умов розробки родовища.

Кондиції на мінеральну сировину розробляються з урахуванням раціонального використання всіх корисних копалин, а також наявних у них цінних компонентів і підлягають експертизі Державною комісією України по запасах корисних копалин.

Порядок розробки кондицій на мінеральну сировину встановлюється Державною комісією України по запасах корисних копалин. Видобуті корисні копалини, запаси корисних копалин, які втратили промислове значення, а також втрачені у процесі видобування або не підтверджені під час наступних геологорозвідувальних робіт чи розробки родовища, підлягають списанню з обліку гірничодобувного підприємства в порядку, що визначається Постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 р. N 58 «Про затвердження Положення про порядок списання запасів корисних копалин з обліку гірничодобувного підприємства».

Результати списання з обліку запасів корисних копалин обліковуються у Державному інформаційному геологічному фонді України. Запаси корисних копалин розвіданих родовищ, а також запаси корисних копалин, додатково розвіданих у процесі розробки родовищ, підлягають експертизі та оцінюються Державною комісією України по запасах корисних копалин у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

6.4 Відповідальність за порушення законодавства про надра

Єдиний правовий режим використання діє стосовно всіх складових частин державного фонду надр, що дозволяє зробити висновок: в законі поняття «надра» і «державний фонд надр», за своїм правовим режимом, тотожні, то ж фактично відносини щодо користування надрами складаються з приводу користування об'єктами державного фонду надр.

Відповідно до ст.24 Кодексу України про надра користувачі надр мають право:

- 1) здійснювати на наданій їм ділянці надр геологічне вивчення, комплексну розробку родовищ корисних копалин та інші роботи згідно з умовами спеціального дозволу або угоди про розподіл продукції;
- 2) розпоряджатися видобутими корисними копалинами, якщо інше не передбачено законодавством або умовами спеціального дозволу;
- 3) здійснювати на умовах спеціального дозволу консервацію наданого в користування родовища корисних копалин або його частини;
- 4) на першочергове продовження строку тимчасового користу-

вання надрами;

5) користуватися додатковими правами, передбаченими угодою про розподіл продукції.

Користувачі надр зобов'язані:

1) використовувати надра відповідно до цілей, для яких їх було надано;

2) забезпечувати повноту геологічного вивчення, раціональне, комплексне використання та охорону надр;

3) забезпечувати безпеку людей, майна та навколишнього природного середовища;

4) приводити земельні ділянки, порушені при користуванні надрами, в стан, придатний для подальшого їх використання у суспільному виробництві;

4.1. надавати та оприлюднювати інформацію про загальнодержавні та місцеві податки і збори, інші платежі, а також про виробничу (господарську) діяльність, необхідну для забезпечення прозорості у видобувних галузях, відповідно до порядку, затвердженого Кабінетом Міністрів України;

5) виконувати інші вимоги щодо користування надрами, встановлені Права та обов'язки користувача надр виникають з моменту отримання спеціального дозволу на користування надрами, а в разі надання права користування надрами на умовах угод про розподіл продукції - з моменту набрання чинності такою угодою, якщо інше не передбачено цією угодою.

Користувач надр (інвестор), який отримав спеціальний дозвіл на користування надрами та гірничий відвід (у разі його необхідності) або уклав угоду про розподіл продукції, має виключне право здійснювати в його межах користування надрами відповідно до цього спеціального дозволу та угоди про розподіл продукції.

Будь-яка діяльність, пов'язана з користуванням надрами в межах гірничого відводу, може здійснюватися тільки за згодою користувача надр (інвестора), якому він наданий. Така згода або відмова в її наданні має бути надана протягом двадцяти календарних днів після отримання відповідного письмового запиту. У разі ненадання жодної відповіді протягом зазначеного часу така згода вважається наданою.

У разі отримання інвестором за угодою про розподіл продукції відмови від користувача надр у наданні згоди на проведення робіт у межах гірничого відводу, наданого такому користувачу надр для видобутку корисних копалин, крім гірничих відводів для видобутку кам'яного та бурого вугілля, антрациту та залізних металічних руд, незалежно від підстав для такої відмови, таку згоду може бути надано спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду та державного регу-

лювання у сфері безпечного поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, за умови, що одночасне користування надрами кількома надрокористувачами в межах одного гірничого відводу не створить загрози життю і здоров'ю людей і не завдасть шкоди надрам та/або промисловим об'єктам, розміщеним у межах зазначеного гірничого відводу.

Згідно зі ст.65 Кодексу України про надра відповідальність за порушення законодавства про надра порушення законодавства про надра тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову і кримінальну відповідальність згідно з законодавством України.

Так, відповідальність за порушення законодавства про надра несуть особи, винні у:

1. самовільному користуванні надрами;
2. порушенні норм, правил і вимог щодо проведення робіт по геологічному вивченню надр;
3. вибірковому виробленні багатих ділянок родовищ, що призводить до наднормативних втрат запасів корисних копалин;
4. наднормативних втратах і погіршенні якості корисних копалин при їх видобуванні;
5. пошкодженнях родовищ корисних копалин, які виключають повністю або суттєво обмежують можливість їх подальшої експлуатації;
6. порушенні встановленого порядку забудови площ залягання корисних копалин;
7. невиконанні правил охорони надр та вимог щодо безпеки людей, майна і навколишнього природного середовища від шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами;
8. знищенні або пошкодженні геологічних об'єктів, що становлять особливу наукову і культурну цінність, спостережних режимних свердловин, а також маркшейдерських і геодезичних знаків;
9. незаконному знищенні маркшейдерської або геологічної документації, а також дублікатів проб корисних копалин, необхідних при подальшому геологічному вивченні надр і розробці родовищ;
10. невиконанні вимог щодо приведення гірничих виробок і свердловин, які ліквідовано або законсервовано, в стан, який гарантує безпеку людей, а також вимог щодо збереження родовищ, гірничих виробок і свердловин на час консервації.

Законодавчими актами України може бути встановлено відповідальність й за інші порушення законодавства про надра.

Спори з питань користування надрами розглядаються органом державного геологічного контролю, органом державного гірничого нагляду, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання,

відтворення і охорони природних ресурсів, місцевими радами або судом у порядку, встановленому законодавством України.

Місцеві ради вирішують спори з питань користування надрами, пов'язані з розробкою родовищ корисних копалин місцевого значення, торфу, прісних підземних вод.

Позивачі - центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, - звільняються від сплати державного мита у справах про стягнення коштів та відшкодування збитків, завданих державі внаслідок порушення законодавства про надра.

Спори з питань користування надрами, які виникають з іншими державами, а також між іноземцями, особами без громадянства, іноземними юридичними особами та власником надр, розглядаються відповідно до законодавства України.

Спори з питань користування надрами на умовах розподілу продукції вирішуються відповідно до умов, передбачених такими угодами, що укладаються відповідно до Закону України "Про угоди про розподіл продукції".

Підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані відшкодувати збитки, завдані ними внаслідок порушень законодавства про надра, в розмірах і порядку, встановлених законодавством України.

Питання до семінарського заняття

1. Види відповідальності за порушення земельного законодавства.
2. Який порядок надання надр у користування.
3. Які права та обов'язки користувачів надр вам відомі?
4. Порядок сплати за користування надрами.
5. Який орган здійснює державний контроль і нагляд за веденням робіт по геологічному вивченню надр, їх використанням і охороною.
6. Яка відповідальність наступає за порушення законодавства про надра.

ЛІТЕРАТУРА

1. Погребный А.А. Аграрное, земельное и экологическое право Украины. Х., Одиссей, 2010. 385 с.
2. Дмитренко І.А. Екологічне право України. К., Атіка, 2017. 352 с.
3. Шемшученко Ю.С. Екологічне право України. Академічний курс. Підручник. К., Юрид. думка, 2015. 847 с.

4. Гетьман А.П., Шульга М.В. Екологічне право України. Підручник. МОН України, НЮА України ім. Я.Мудрого. Х., Право, 2013. 384 с.
5. Попов В. К., Шульга М. В., Разметов С. В. Екологічне право України (загальна частина). Навч. посібник. Харків, 2015.
6. Каракаш І.І. Природноресурсове право України. Навч. Посібн. К., Істина, 2015. 376 с.
7. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96- ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12. 1984 р. № 8073-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
9. Кримінальний кодекс України. Закон України від 05.04.2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
10. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

ЛЕКЦІЯ 7. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ, ВІДТВОРЕННЯ І ОХОРОНИ ВОД ТА ЛІСІВ

План:

1. Характеристика і завдання водного законодавства. Водний та земельний фонди України.
2. Види права водокористування. Охорона вод. Права і обов'язки водокористувачів.
3. Відповідальність за порушення водного законодавства.

7.1 Характеристика і завдання водного законодавства. Водний та земельний фонди України

Законодавець зазначає, що водні ресурси забезпечують існування людей, тваринного і рослинного світу і є обмеженими та уразливими природними об'єктами.

В умовах нарощування антропогенних навантажень на природне середовище, розвитку суспільного виробництва і зростання матеріальних потреб виникає необхідність розробки і додержання особливих правил користування водними ресурсами, раціонального їх використання та екологічно спрямованого захисту.

У Водному кодексі України (1995 р.) закріплене поняття «вод», а саме: води - усі води (поверхневі, підземні, морські), що входять до складу природних ланок кругообігу води, причому під підземними водами слід розуміти води, що знаходяться нижче рівня земної поверхні в товщах гірських порід верхньої частини земної кори в усіх фізичних станах; поверхневі води - води різних водних об'єктів, що знаходяться на земній поверхні. Також визначено поняття «водного об'єкта» - це природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, лиман, річка, струмок, озеро, водосховище, ставок, канал, а також водоносний горизонт). Як бачимо водні об'єкти можуть бути штучними чи природними. Ст. 3 ВК України визначає, що усі води (водні об'єкти) на території України становлять її водний фонд.

Також у даному нормативному акті визначено і поняття «водних ресурсів», а саме, це - обсяги поверхневих, підземних і морських вод відповідної території.

Водні ресурси України складаються з поверхневих та підземних вод. Поверхневі водні об'єкти вкривають 24,1 тис. км², або 4 % загальної території України. До таких об'єктів належать річки, озера, водосховища, ставки, канали тощо. Найважливішими водними об'єктами є річки. В Україні налічується 63119 річок, у тому числі великих (площа водозбору більше ніж 50 тис. км²) - 9, середніх (від 2 до 50 тис. км²) - 87 і 63029 малих річок (менше ніж 2 тис. км²). До великих річок за довжиною в межах

України належать Дніпро, Південний Буг, Дністер, Сіверський Донець, Десна, Західний Буг, Тиса, Прип'ять, Дунай (с. 53).

Поряд з водними ресурсами річок велике господарське значення мають запаси води в природних і штучних водосховищах. Для забезпечення господарської діяльності країни водою на річках збудовано 1103 водосховища, загальний об'єм – 55 км³ води (на Дніпрі – 6 великих водосховищ із загальним об'ємом – 43,8 км³ води). До найбільш великих водосховищ (без урахування дніпровського каскаду) відносяться Дністровське водосховище на р. Дністер об'ємом 3,0 млрд м³, Краснооскольське на р. Оскол – 477, Печенізьке на р. Сіверський Донець – 384 та Карачунівське на р. Інгулець – 308,5 млн. м³. Усі водосховища мають комплексне призначення, використовуються для водозабезпечення населених пунктів, промисловості, комунального і сільського господарства, гідроенергетики та інших цілей. Крім великих водойм, в Україні нараховується 7 тис. озер, що займають 0,3 % території, 48 тис. ставків площею 285 тис.га і об'ємом води 3,96 км³, вода з яких іде на водозабезпечення сільських населених пунктів, тваринницьких ферм і комплексів, розвиток рибного господарства, розведення водоплаваючої птиці та ін (с. 54).

Як зазначалося, одним з видів природних об'єктів є води. Вода входить до складу всіх елементів біосфери, вона присутня не лише у водних об'єктах (водоймах, річках тощо), а й у повітрі, ґрунті, живих істотах і є найважливішим екологічним чинником у житті наземних організмів, основною частиною протоплазми клітин, тканин, рослинних і тваринних соків. Води становлять середовище перебування представників рослинного і тваринного світу. З давніх-давен наявність водних ресурсів була вирішальним фактором при визначенні місць розселення людей.

Води виконують екологічну, економічну й культурно-оздоровчу функції. Екологічна виражається в забезпеченні природних умов життя на землі; економічна – в тому, що вони є досить важливим енергетичним і транспортним ресурсом, невід'ємною частиною промислового й сільськогосподарського виробництва; культурно-оздоровча виявляється у використанні їх для відпочинку, водного, туризму, спортивно-аматорського рибальства, санітарно-курортного лікування, організації заказників і заповідників.

Необхідність правового регулювання охорони, використання й відтворення вод викликана низкою чинників:

1) установленим екологічним станом природного об'єкта. Так Законом України від 28.02.2019 року № 2697-VIII «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», Україна є однією з найменш водозабезпечених країн Європи, при цьому водокористування в країні здійснюється переважно нераціонально. Внаслідок токсичного, мікробіологічного та біогенного

забруднення відбувається погіршення екологічного стану річкових басейнів, а також прибережних вод та територіальних вод Чорного і Азовського морів. Особливо слід відзначити незадовільний стан причорноморських лиманів, більшість з яких належать до природно-заповідного фонду і є унікальними рекреаційними ресурсами. Підземні води України в багатьох регіонах за своєю якістю не відповідають установленим вимогам до джерел водопостачання, що пов'язано передусім з антропогенним забрудненням, а інтенсивне їх використання призводить до виснаження горизонтів підземних вод.

2) зростаючими масштабами споживання; витрати свіжої води на одиницю випущеної продукції в Україні перевищують аналогічні показники порівняно з Францією – у 2,5 разу, Німеччиною й Великобританією – у 4,3 разу;

3) урахуванням таких якостей цього природного об'єкта, як обмеженість і вразливість.

Правова охорона й використання вод в Україні забезпечується [Конституцією України (1996 р.)], [Водним кодексом України (1995 р.) далі ВК України], Законами України [«Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.)], [«Про питну воду та питне водопостачання» (2002р.)], [«Про затвердження Загальнодержавної цільової програми розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро на період до 2021 року»] (2013р.) тощо, розпорядженнями й указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України та ін.

Завданням водного законодавства є регламентація правових відносин з метою забезпечення збереження й науково обґрунтованого, раціонального використання вод для потреб населення й галузей економіки, відтворення водних ресурсів, охорона вод від забруднення, засмічення й вичерпання, запобігання шкідливим їх діям і ліквідація наслідків, поліпшення стану водних об'єктів, а також охорона прав підприємств, установ, організацій і громадян на водокористування.

Усі води – поверхневі, підземні, морські – входять до складу природних ланок водного круговороту.

На території України всі води (водні об'єкти) становлять її водний фонд, до якого належать: а) поверхневі води, б) підземні води і джерела, в) внутрішні морські води і джерела і г) внутрішні морські води й територіальне море.

ВК України закріплює особливе правове становище цих природних об'єктів на території держави як національне надбання всього народу. Це їх особливе правове становище спирається на поєднання специфічних характеристик вод як: а) частини навколишнього природного середовища, екосистеми, б) природного об'єкта, в) об'єкта права власності (причому ВК України закріплює, що вони становлять виключну власність на-

роду України і можуть надаватися лише в користування) і г) об'єкта нерухомості, на чому наголошують відповідні положення Цивільного кодексу України.

7.2 Види права водокористування. Охорона вод. Права і обов'язки водокористувачів

Право водокористування являє собою право конкретного суб'єкта користуватися, володіти, а в певних випадках і розпоряджатися наданим йому у визначеному порядку відповідним водним об'єктом у межах, передбачених водним законодавством. Отже, кожен водокористувач повинен здійснювати свої права і обов'язки в межах, встановлених правовими приписами. Держава як власник водних ресурсів зацікавлена в раціональному використанні всіх водних об'єктів, розташованих на території України. Правове регулювання водокористування обумовлено об'єктивними екологічними факторами.

Право водокористування можна розглядати у вузькому і широкому розумінні. Воно може виступати як суб'єктивне право, яке включає ряд правомочностей, і як правовий інститут, що охоплює принципи водокористування та права і обов'язки водокористувачів. У процесі фактичної реалізації суб'єктивного права виникає водне правовідношення. Право водокористування посідає одне з центральних місць, враховуючи, що води надаються державою тільки в користування [ст. 6 ВК України]. Тому будь-яка господарська та інша діяльність суб'єктів повинна здійснюватися в межах норм права, встановлених державою.

Право водокористування має відповідні об'єкти, під якими розуміють природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, лиман, річка, струмок, озеро, водосховище, ставок, канал, а також водоносний горизонт) (ст. 1 ВК України).

Об'єктом права виступає найчастіше відокремлена ділянка водного об'єкта, надана конкретному водокористувачу в користування для певної мети. Його індивідуалізуючими ознаками є місцезрештування і розміри водного об'єкта. Особливістю водних об'єктів є те, що їх розміри не нормуються в правовому порядку. Розміри визначаються в кожному конкретному випадку з урахуванням мети водокористування та інших факторів. До об'єктів права водокористування не належать води, які знаходяться в атмосфері, ґрунті, вода у живих тканинах, а також вода, відокремлена від природного середовища, наприклад, вода, яка потрапила з водоймища до водопроводів, резервуарів та інших ємностей, перетворюється на звичайну товарно-матеріальну цінність.

Конкретний перелік водних об'єктів наведено у ст. [3 ВК України], а саме: поверхневі води: природні водойми (озера); водотоки (річки, струмки); штучні водойми (водосховища, ставки) і канали; інші водні об'єкти; підземні води та джерела; внутрішні морські води та

територіальне море. При цьому такий водний об'єкт, як річки, у свою чергу, підрозділяється на великі, середні і малі [ст. 79 ВК України].

Залежно від національного значення водні об'єкти поділяються на водні об'єкти загальнодержавного і місцевого значення [ст. 5 ВК України]. До водних об'єктів загальнодержавного значення належать: внутрішні морські води, територіальне море, а також акваторії морських портів; підземні води, які є джерелом централізованого водопостачання; поверхневі води (озера, водосховища, річки, канали), що знаходяться і використовуються на території більш як однієї області, а також їх притоки всіх порядків; водні об'єкти в межах територій природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, а також віднесені до категорії лікувальних. До водних об'єктів місцевого значення належать: поверхневі води, що знаходяться і використовуються в межах однієї області і які не віднесені до водних об'єктів загальнодержавного значення; підземні води, які не можуть бути джерелом централізованого водопостачання. Цей поділ зумовлює особливості правового регулювання їх використання.

За своїми природними характеристиками водні об'єкти класифікуються на поверхневі і підземні; на штучні і природні. З урахуванням державно- правового статусу водні об'єкти поділяються на внутрішні та територіальні. Перші розташовані в межах державних кордонів, другі – це прибережні морські води завширшки 12 морських миль від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, що з'єднують відповідні точки.

Суб'єктами права водокористування можуть бути підприємства, установи, організації і громадяни України, а також іноземні юридичні і фізичні особи та особи без громадянства [ст. 42 ВК України]. Ці особи здатні мати і здійснювати права і нести юридичні обов'язки. Класифікація суб'єктів права водокористування проводиться за різними ознаками, включаючи і види права водокористування. Згідно зі [ст. 42 ВК] усі водокористувачі поділяються на: первинних – тих, що мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води, та вторинних – таких, що не мають власних водозабірних споруд і отримують воду з водозабірних споруд первинних водокористувачів та скидають стічні води в їхні системи на підставі договору про водопостачання (поставку води) та/або про водовідведення без отримання дозволу на спеціальне водокористування.

У сучасних умовах для права водокористування характерна платність. Умови платності за використання водних об'єктів (їх частин) визначаються насамперед Водним кодексом України та конкретизуються у відповідних нормативних актах.

Види права водокористування.

Класифікація права водокористування за видами здійснюється на підставі різних ознак: цільового призначення; суб'єктного складу; строків здійснення права; умов надання водних об'єктів у користування та ін. Головною класифікаційною ознакою поділу права водокористування на види є їх цільове використання. Згідно з Водним кодексом України (Розділ 3) розрізняють такі види користування водами: для задоволення питних і господарсько-побутових, лікувальних, курортних, оздоровчих та інших потреб населення, сільськогосподарських, промислових, гідроенергетичних, транспортних, рибогосподарських, скидання зворотних вод та інших державних та громадських потреб.

В основу цільового використання вод покладено принцип раціонального, економного водокористування з врахуванням екологічних вимог. Пріоритетним з них є користування водними об'єктами для питних і побутових потреб населення, метою якого є забезпечення населення водою питної якості, для інших господарсько-побутових потреб.

Питна вода – один з найважливіших факторів здоров'я людини. Проблема якості питної води для України була і залишається вкрай актуальною і надзвичайно гострою. До цієї проблеми сьогодні повернута увага у всьому світі, і не тільки да є незамінним продуктом для життя людини, але й тому, що вживання недоброякісної питної води може призвести до виникнення інфекційної та неінфекційної захворюваності з тяжкими і навіть летальними наслідками. За даними ВООЗ, кожного року близько 25% населення у світі підпадає під ризик захворювань, а практично кожний десятий мешканець планети страждає від вживання недоброякісної питної води. В Україні держава гарантує захист прав громадян у сфері питної води та питного водопостачання шляхом забезпечення кожної людини питною водою нормативної якості у межах науково обґрунтованих нормативів питного водопостачання залежно від району та умов проживання (с. 73). Якість води повинна відповідати встановленим державним стандартам, нормативам екологічної безпеки водокористування та санітарним нормам (глава 8 ВК України). Це водокористування здійснюється у порядку централізованого і нецентралізованого водопостачання. В першому випадку підприємства, установи та організації, у віданні яких перебувають водопроводи, здійснюють забір води безпосередньо з водних об'єктів для виготовлення води питної якості, подачі її споживачам тільки у порядку спеціального водокористування. У другому і громадяни, і організації мають право забирати воду безпосередньо з підземних або поверхневих водних джерел у порядку загального або спеціального водокористування. Лише четверта частина сіл України забезпечена централізованим водопостачанням. Решта сільського населення споживає воду з колодязів та індивідуальних свердловин (с. 73).

Залежно від технічних умов водокористування поділяється на загальне і спеціальне.

Так, загальне водокористування здійснюється громадянами для задоволення їх потреб (купання, плавання на човнах, любительське і спортивне рибальство, водопій тварин, забір води з водних об'єктів без застосування споруд або технічних пристроїв та з криниць) безкоштовно, без закріплення водних об'єктів за окремими особами та без надання відповідних дозволів.

З метою охорони життя і здоров'я громадян, охорони навколишнього природного середовища та з інших передбачених законодавством підстав районні і міські ради за поданням центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення, обласних, Київської, Севастопольської міських державних адміністрацій, органу виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища та інших державних органів встановлюють місця, де забороняється купання, плавання на човнах, забір води для питних або побутових потреб, водопій тварин, а також за певних підстав визначають інші умови, що обмежують загальне водокористування на водних об'єктах, розташованих на їх території. Забороняється обмеження загального водокористування, у тому числі обмеження купання та плавання на човнах, любительського і спортивного рибальства, причалювання до берега у світлу пору доби у зв'язку з перебуванням земельних ділянок прибережних захисних смуг (пляжної зони) у користуванні юридичних або фізичних осіб, крім випадків, передбачених законом.

Місцеві ради зобов'язані повідомляти населення про встановлені ними правила, що обмежують загальне водокористування.

Законодавством встановлено, що спеціальне водокористування - це забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв, використання води та скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти, включаючи забір води та скидання забруднюючих речовин із зворотними водами із застосуванням каналів.

Спеціальне водокористування здійснюється юридичними і фізичними особами насамперед для задоволення питних потреб населення, а також для господарсько-побутових, лікувальних, оздоровчих, сільськогосподарських, промислових, транспортних, енергетичних, рибогосподарських (у тому числі для цілей аквакультури) та інших державних і громадських потреб.

Разом із тим, водне законодавство передбачає окремі різновиди використання, які не відносяться до спеціального: пропуск води через гідровузли (крім гідроенергетичних); скид води з водних об'єктів

відповідно до встановлених для них режимів роботи для підтримання екологічних витрат у річці та з метою запобігання виникненню гідродинамічних аварій; подача (перекачування) води водокористувачам у маловодні регіони; усунення шкідливої дії вод (підтоплення, засолення, заболочення); використання підземних вод для вилучення корисних компонентів; вилучення води з надр разом з видобуванням корисних копалин; виконання розчистки русел річок, каналів і дна водойм, будівельних, днопоглиблювальних і вибухових робіт; видобування корисних копалин (крім підземних вод) і водних рослин; прокладання трубопроводів і кабелів; проведення бурових, геологорозвідувальних робіт; забір та/або використання води в об'ємі до 5 кубічних метрів на добу, крім тієї, що використовується для виробництва (входить до складу) напоїв та фасованої питної води; інші роботи, які виконуються без забору води та скидання зворотних вод (ч. 3 ст. 48 ВК України).

Серед видів права користування водами виділяється строкове користування. При строковому, встановлюється строк користування, а саме: короткостроковий (на три роки) і довгостроковий (від 3 до 25 років).

Використання водних об'єктів можливе і на умовах оренди (ст. 51 ВК України). Передача орендаром права на оренду водного об'єкта або його частини іншим суб'єктам господарювання забороняється. Умови використання водних об'єктів, розмір орендної плати та строк дії договору оренди водних об'єктів визначаються у договорі оренди. Водокористувачі (орендарі) можуть дозволити іншим водокористувачам здійснювати спеціальне водокористування у порядку, встановленому для цього водокористування.

Первинне та вторинне водокористування є також видами права водокористування. Первинне водокористування здійснюється водокористувачами, які мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води. Вторинні водокористувачі (абоненти) - це ті, що не мають власних водозабірних споруд і отримують воду з водозабірних споруд первинних водокористувачів та скидають стічні води в їхні системи на підставі договору про водопостачання (поставку води) та/або про водовідведення без отримання дозволу на спеціальне водокористування.

Серед видів користування водами слід виділити платні та безплатні. Безплатними видами є загальне водокористування (ст. 47 ВК України), користування водними об'єктами для потреб повітряного транспорту (ст.53 ВК України). Платним є передусім спеціальне водокористування.

Здійснення права водокористування. Для виникнення права спеціального водокористування необхідне одержання спеціального документа. Відповідно до водного законодавства даним документом є дозвіл, що видається відповідними державними органами.

Загальною правовою основою виникнення права спеціального водокористування виступає ст. 49 Водного кодексу України й Порядок погодження і видачі дозволів на спеціальне водокористування затверджений постановою Кабінетом Міністрів України – від 13 березня 2002 року. Цей спеціальний нормативний акт визначає процедуру видачі юридичним і фізичним особам (далі - водокористувачі) дозволів на спеціальне водокористування (забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв, використання води та скидання у водні об'єкти забруднюючих речовин, включаючи забір води та скидання забруднюючих речовин із зворотними водами із застосуванням каналів).

Спеціальне водокористування є платним та здійснюється на підставі дозволу на спеціальне водокористування. Дозвіл на спеціальне водокористування видається територіальними органами центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства. Видача (відмова у видачі, переоформлення, видача дубліката, анулювання) дозволу на спеціальне водокористування здійснюється відповідно до Закону України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» в установленому Кабінетом Міністрів України порядку. Видача (переоформлення, видача дубліката, анулювання) дозволу на спеціальне водокористування здійснюється безоплатно.

Подання юридичною або фізичною особою, фізичною особою - підприємцем заяви про одержання (переоформлення, одержання дубліката, анулювання) дозволу на спеціальне водокористування та відповідних документів, а також видача (відмова у видачі, переоформлення, видача дубліката, анулювання) їй цього дозволу здійснюються в паперовій або електронній формі.

Юридична або фізична особа, фізична особа - підприємець для одержання дозволу на спеціальне водокористування звертається до органів, зазначених у частині другій статті 49 Водного кодексу України, із заявою, до якої додаються: обґрунтування потреби у воді з помісячним нормативним розрахунком водокористування і водовідведення; опис та схема місць забору води та скиду зворотних вод; нормативи гранично допустимого скидання (гдс) забруднюючих речовин у водні об'єкти із зворотними водами (з розрахунком на кожний випуск (скид) окремо); затверджені індивідуальні технологічні нормативи використання питної води (для підприємств та організацій житлово-комунального господарства, суб'єктів господарювання, які надають послуги з централізованого водопостачання та/або водовідведення, житлово-експлуатаційних підприємств та організацій); копія правовстановлюючих документів на водні об'єкти (для орендарів водних об'єктів). Зазначений перелік документів є вичерпним.

Видача або надання відмови у видачі дозволу на спеціальне водокористування здійснюється протягом 30 календарних днів з дня над-

ходження заяви та документів, необхідних для видачі дозволу. Органи, зазначені у частині другій статті 49 Водного кодексу України, зобов'язані протягом п'яти робочих днів з дня надходження заяви на отримання дозволу на спеціальне водокористування надіслати копії відповідних документів: у разі використання підземних вод - до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр; у разі використання водних об'єктів, віднесених до категорії лікувальних, - до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, зобов'язані протягом 15 календарних днів з дня одержання копій документів надати безоплатно органу, що приймає рішення про видачу дозволу на спеціальне водокористування, висновки в електронній формі щодо можливості його видачі. Обмін документами між органами виконавчої влади, зазначеними в цій статті, здійснюється в електронній формі у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища. Органи, зазначені в частині другій статті 49 Водного кодексу України, під час прийняття рішення про видачу дозволу на спеціальне водокористування або про відмову в його видачі враховують відповідні висновки центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я. У разі ненадання протягом встановленого строку центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, висновку щодо можливості видачі дозволу на спеціальне водокористування вважається, що відповідний центральний орган виконавчої влади не заперечує проти видачі такого дозволу.

Водний кодекс України визначив підстави для відмови у видачі дозволу на спеціальне водокористування, це - подання неповного пакета документів, необхідних для одержання дозволу, згідно з визначеним цією статтею переліком; виявлення в документах, поданих суб'єктом господарювання або фізичною особою, недостовірних відомостей, невідповідності вимогам законів та прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів, довгостроковим прогнозам водогосподарських

балансів; негативний висновок центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, чи центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, про можливість здійснення спеціального водокористування.

Підставою для переоформлення дозволу на спеціальне водокористування є зміна найменування або місцезнаходження юридичної особи чи зміна прізвища, імені, по батькові або місця проживання фізичної особи, фізичної особи - підприємця. Переоформлення дозволу на спеціальне водокористування здійснюється за заявою, до якої додається дозвіл, що підлягає переоформленню.

Строк видачі переоформленого дозволу на спеціальне водокористування становить два робочі дні з дня одержання заяви про його переоформлення.

Підставою для видачі дубліката дозволу на спеціальне водокористування є його втрата або пошкодження. Видача дубліката дозволу на спеціальне водокористування здійснюється за заявою протягом двох робочих днів з дня одержання заяви про його видачу. Дозвіл на спеціальне водокористування анулюється з підстав, визначених статтею 55 Водного кодексу України. У дозволі на спеціальне водокористування встановлюються ліміт забору води, ліміт використання води та ліміт скидання забруднюючих речовин. У разі настання маловоддя ці ліміти можуть бути зменшені органом, що видав дозвіл, без коригування дозволу на спеціальне водокористування. Форма дозволу на спеціальне водокористування та заяви для його отримання, а також форма нормативного розрахунку водокористування і водовідведення затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Строки спеціального водокористування встановлюються органами, які видали дозвіл на спеціальне водокористування. Спеціальне водокористування може бути короткостроковим (на три роки) або довгостроковим (від трьох до двадцяти п'яти років). У разі необхідності строк спеціального водокористування може бути продовжено на період, що не перевищує відповідно короткострокового або довгострокового водокористування. Продовження строків спеціального водокористування за клопотанням заінтересованих водокористувачів здійснюється державними органами, що видали дозвіл на спеціальне водокористування.

Права, закріплені в ст. 43 Водного кодексу України є загальними для всіх водокористувачів. Водокористувачі можуть у встановленому порядку: здійснювати загальне та спеціальне водокористування; використовувати водні об'єкти на умовах оренди; вимагати від власника водно-

го об'єкта або водопровідної системи підтримання належної якості води за умовами водокористування; споруджувати гідротехнічні та інші водогосподарські об'єкти, здійснювати їх реконструкцію і ремонт; передавати для використання воду іншим водокористувачам на визначених умовах; здійснювати й інші функції щодо водокористування в порядку, встановленому законодавством.

Вони мають право на відшкодування збитків, заподіяних порушенням водного законодавства, а також, водокористувачам відшкодовуються збитки, завдані припиненням права або зміною умов спеціального водокористування, за винятком випадків, коли таке припинення (зміна умов) було здійснено з вини самого водокористувача чи за його клопотанням.

Права водокористувачів охороняються законом. Порушені права водокористувачів підлягають поновленню в порядку, встановленому законодавством. Права водокористувачів можуть бути обмежені у передбачених законодавством випадках. Права водокористувачів, які здійснюють спеціальне водокористування, можуть бути обмежені органом, який видав дозвіл на спеціальне водокористування чи надав водний об'єкт у користування або в оренду. Права вторинних водокористувачів можуть бути обмежені первинними водокористувачами за погодженням з органом, який видав дозвіл на спеціальне водокористування чи надав водний об'єкт у користування. Право загального водокористування може бути обмежене в порядку, визначеному статтею 47 Водного Кодексу. Крім того права водокористувачів можуть бути обмежені у випадках маловоддя, погрози виникнення епідемій і епізоотій, а також в інших передбачених законом випадках.

Водним законодавством (ВК України) встановлені загальні для всіх водокористувачів обов'язки:

- економно використовувати водні ресурси, дбати про їх відтворення і поліпшення якості вод;
- використовувати воду (водні об'єкти) відповідно до цілей та умов їх надання;
- дотримувати встановлених нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин та встановлених лімітів забору води, лімітів використання води та лімітів скидання забруднюючих речовин, а також санітарних та інших вимог щодо впорядкування своєї території;
- використовувати ефективні сучасні технічні засоби і технології для утримання своєї території в належному стані, а також здійснювати заходи щодо запобігання забрудненню водних об'єктів стічними (дошовими, сніговими) водами, що відводяться з неї;
- не допускати порушення прав, наданих іншим водокористувачам, а також заподіяння шкоди господарським об'єктам та об'єктам навколишнього природного середовища;

- утримувати в належному стані зони санітарної охорони джерел питного та господарсько-побутового водопостачання, бережні захисні смуги, смуги відведення, берегові смуги водних шляхів, очисні та інші водогосподарські споруди та технічні пристрої;

- здійснювати засобами виміральної техніки, у тому числі автоматизованими, облік забору та використання вод, контроль за якістю і кількістю скинутих у водні об'єкти зворотних вод і забруднюючих речовин та за якістю води водних об'єктів у контрольних створах, а також подавати відповідним органам звіти в порядку, визначеному цим Кодексом та іншими законодавчими актами;

- здійснювати погоджені у встановленому порядку технологічні, лісомеліоративні, агротехнічні, гідротехнічні, санітарні та інші заходи щодо охорони вод від вичерпання, поліпшення їх стану, а також припинення скидання забруднених стічних вод;

- здійснювати спеціальне водокористування лише за наявності дозволу;

- безперешкодно допускати на свої об'єкти державних інспекторів центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, а також громадських інспекторів з охорони довкілля, які здійснюють перевірку додержання вимог водного законодавства, і надавати їм безоплатно необхідну інформацію;

- своєчасно сплачувати збори за спеціальне водокористування та інші збори відповідно до законодавства;

- своєчасно інформувати центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування про виникнення аварійних забруднень;

- здійснювати невідкладні роботи, пов'язані з ліквідацією наслідків аварій, які можуть спричинити погіршення якості води, та надавати необхідні технічні засоби для ліквідації аварій на об'єктах інших водокористувачів у порядку, встановленому законодавством; виконувати інші обов'язки щодо використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів згідно з законодавством.

Припинення спеціального права користування водами може мати місце лише у випадках передбачених законом. Законодавство дає єдиний

перелік підстав припинення права водокористування для юридичних і фізичних осіб.

Припинення права спеціального водокористування здійснюється шляхом анулювання дозволу на спеціальне водокористування.

Орган, що видав дозвіл на спеціальне водокористування, анулює його у разі: звернення водокористувача із заявою про анулювання дозволу на спеціальне водокористування; визнання водного об'єкта таким, що має особливе державне значення, наукову, культурну чи лікувальну цінність; припинення юридичної особи (злиття, приєднання, поділ, перетворення, ліквідація) або припинення підприємницької діяльності фізичної особи - підприємця, смерті фізичної особи, яка одержала дозвіл.

Орган, що видав дозвіл на спеціальне водокористування, звертається до адміністративного суду з позовом про застосування заходу реагування у виді анулювання дозволу з підстав: встановлення факту подання в заяві та документах, що додаються до неї, недостовірної інформації; передачі водогосподарських споруд іншим водокористувачам; виникнення необхідності першочергового задоволення питних і господарсько-побутових потреб населення; систематичної, протягом двох і більше податкових (звітних) періодів, несплати збору за спеціальне водокористування в установлені законом строки; порушення умов спеціального водокористування та охорони вод, стосовно яких центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони і раціонального використання вод та відтворення водних ресурсів, раніше було видано припис про їх усунення із наданням достатнього часу для їх усунення.

Рішення органу, що видав дозвіл, про анулювання дозволу на спеціальне водокористування видається юридичній або фізичній особі протягом п'яти робочих днів з дня його прийняття. У такому разі дія дозволу припиняється через 30 днів з дня прийняття рішення про його анулювання.

Серед підстав припинення права водокористування можна виділити правомірні і протиправні юридичні факти. До правомірних належать: визнання водного об'єкта таким, що має особливе державне значення, наукову, культурну чи лікувальну цінність; припинення юридичної особи. До протиправних належать: порушення умов спеціального водокористування і охорони вод; систематичне невнесення збору в строки, визначені законодавством, - за користування водними об'єктами й т.д.

Припинення права водокористування тягне за собою припинення усіх прав і обов'язків по використанню, відтворенню та охороні вод.

Водне законодавство передбачає можливість відшкодування збитків, заподіяних водокористувачам припиненням права або зміни умов спеціального водокористування.

Постановою Кабінету Міністрів України від 14 серпня 1996 р. № 966 був затверджений Порядок відшкодування збитків, завданих водокористувачам припиненням права або зміною умов спеціального водокористування. Згідно з цим документом відшкодовуються збитки, завдані припиненням права або зміною умов спеціального водокористування. Збитки відшкодовуються юридичними та фізичними особами, дії яких призвели до припинення права або погіршення умов спеціального водокористування.

Правовий режим оренди водних об'єктів.

Статтею 51 ВК України називаються деякі особливості виникнення права водокористування на умовах оренди. Водосховища (крім водосховищ комплексного призначення), ставки, озера й замкнені природні водойми, як передбачає чинне водне законодавство, в користування на умовах оренди можуть надаватися для рибогосподарських потреб, культурно-оздоровчих, лікувальних, рекреаційних, спортивних і туристичних цілей, а також проведення науково-дослідних робіт.

Для рибогосподарських потреб не підлягають передачі в експлуатацію на умовах оренди водні об'єкти, що використовуються для питних потреб, а також розташовані в межах територій та об'єктів, які знаходяться під охороною відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» від 16.06.1992 р., № 2456-ХІІ.

У користування за договором оренди земель водного фонду надаються водні об'єкти на земельних торгах у комплексі із земельною ділянкою. За законодавством водні об'єкти надаються в користування на умовах оренди тими органами, які здійснюють розпорядження земельними ділянками під водою (водним простором) згідно з повноваженнями, встановленими Земельним кодексом України, відповідно до договору оренди, погодженого із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері водного господарства.

На зазначених умовах водні об'єкти надаються в користування за наявності паспорта водного об'єкта, порядок розроблення й форма якого затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує функціонування державної політики в царині охорони навколишнього природного середовища.

Наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 18 березня 2013 р. № 99 затверджено Порядок розроблення паспорта водного об'єкта. Перелік умов експлуатації використання водних об'єктів, розмір орендної плати, строк дії договору їх оренди закріплено в договорі оренди. Його типова форма затверджена постановою Кабінету Міністрів України від

29 травня 2013 р. № 420 «Про затвердження Типового договору оренди водних об'єктів».

Методика визначення розміру плати за надані в оренду водні об'єкти затверджена Міністерством екології та природних ресурсів України наказом від 28.05.2013 року № 236. Внесення орендної плати за взятий в експлуатацію водний об'єкт не звільняє від сплати орендної плати за земельну ділянку під цим об'єктом.

У договорі оренди водного об'єкта, як передбачено в чинному законодавстві, прописуються зобов'язання щодо запровадження заходів з охорони й поліпшення екологічного стану цього об'єкта, експлуатації водосховищ і ставків згідно із встановленими для них центральним органом виконавчої влади, що забезпечує політику держави в царині водного господарства, режимів роботи, а також необхідність оформлення права користування гідротехнічними спорудами. Забороняється передача орендарями права на оренду водного об'єкта іншим суб'єктам господарювання. Орендар, який отримав водний об'єкт в експлуатацію на умовах оренди, може дозволити іншим водокористувачам здійснювати спеціальне водокористування виключно у встановленому порядку.

Для цілей аквакультури надаються в користування частини рибогосподарських водних об'єктів, рибогосподарських технологічних водойм, акваторій (водного простору) внутрішніх морських вод, територіального моря, виключної (морської) економічної зони України, що регулюється спеціальним законодавством України.

Екологічне законодавство містить низку правових положень, присвячених реалізації загального водокористування на водних об'єктах наданих у користування на умовах оренди, а саме: (а) водні об'єкти надаються в експлуатацію на умовах оренди без обмеження права загального водокористування, за винятком випадків, установлених законом; (б) орендарі водного об'єкта зобов'язані передбачити місця для безоплатного забезпечення права громадян на загальне водокористування (купання, плавання на човнах, аматорське і спортивне рибальство тощо); (в) при визначенні таких місць перевага надається традиційно розташованим місцям масового відпочинку; (г) у межах населених пунктів забороняється обмеження будь-яких видів загального водокористування, крім визначених законом; (д) заборона загального водокористування водними об'єктами, наданими в експлуатацію на умовах оренди, а також їх нецільове використання служать підставою для розірвання цього договору оренди.

Правові заходи щодо охорони вод.

Вода є головним чинником, що формує клімат на поверхні землі. Головна її роль полягає у тому, що вона є середовищем і джерелом водню для життєвих процесів, жоден з яких, по суті, не здійснюється без цього важливого природного об'єкта.

Води – один із основних життєво важливих компонентів навколишнього природного середовища. Визначення та здійснення заходів щодо охорони вод, у тому числі правових, має доволі давню історію. Між тим за останні сто років законодавство, присвячене регулюванню охорони, відтворення, використання вод та відтворення водних ресурсів, активно формувалося та розвивалося. Передусім звернемося до відповідних законодавчих положень.

ВК України містить перелік основних водоохоронних заходів (розд. IV та інші). Це заборонні приписи, такі як недопущення введення в дію підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан води, заборона скидати у водні об'єкти відходи і сміття; заборона підприємствам і громадянам забруднювати, засмічувати поверхні водозаборів, льодового покриву водойм, морів, їх заток і лиманів виробничими, побутовими чи іншими відходами, нафтовими, хімічними та іншими забруднюючими речовинами, спрямовані на охорону водних ресурсів тощо.

У ВК України передбачено низку заходів запобіжного характеру, якот: (а) охорона підземних вод, водних об'єктів, віднесених до категорії лікувальних; (б) запобігання забрудненню вод добривами й хімічними засобами захисту рослин; (в) розроблення умов розміщення, проектування, будівництва, реконструкції підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан вод взагалі й рибогосподарських водних об'єктів, зокрема; (г) охорона внутрішніх морських вод і територіального моря. Так, останній попереджувальний захід встановлено також Правилами охорони внутрішніх морських вод і територіального моря від забруднення та засмічення, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 29 лютого 1996 р., № 269.

Ще один документ - Правила охорони поверхневих вод від забруднення зворотними водами, затверджені постановою Кабміну України від 25 березня 1999 р. за № 465, спрямовано на запобігання й усунення забруднення поверхневих водних об'єктів, на відтворення водних ресурсів і забезпечення безпечних умов водокористування.

Законодавством установлюються певні заходи боротьби з випадками забруднення, засмічення та вичерпання вод, що мають місце в результаті неналежного використання людьми водних ресурсів для різних побутових і виробничих потреб. Так, під засміченням водних об'єктів розуміють привнесення в них сторонніх предметів і матеріалів (деревини, кори, будівельного сміття, металобрухту, інших виробничих або побутових відходів), шкідливо впливаючих на стан вод. Водним законодавством забороняється скид у водні об'єкти виробничих, побутових, радіоактивних та інших видів відходів і сміття.

Унаслідок неправомірних дій, через природні стихійні явища чи значні якісні зміни в результаті хімічного або радіаційного забруднення

до такої міри, що вода стає непридатною для водокористування, кількісно зменшуються природні запаси води у водоймах і джерелах. Для охорони вод від вичерпання встановлюються водоохоронні зони, плано-во здійснюються лісомеліоративні, протиерозійні, гідротехнічні та інші заходи відповідно.

Окрім вказаних приписів щодо охорони вод, Водний кодекс України встановлює особливості правового регулювання користування землями водного фонду (ст. 85, 86, ВК) та особливі правові режими водоохоронних зон та зон санітарної охорони. Ці особливості стосуються перед усім встановлення заходів щодо охорони самих вод (водних об'єктів) та земель водного фонду. Так, закріплено, що водоохоронна зона є природоохоронною територією господарської діяльності, що регулюється. Встановлюються такі зони для створення сприятливого режиму водних об'єктів, попередження їх забруднення, засмічення і вичерпання, знищення навколводних рослин і тварин, а також зменшення коливань стоку вздовж річок, морів та навколо озер, водосховищ і інших водойм. На їх території заборонено: 1) використання стійких та сильнодіючих пестицидів; 2) влаштування кладовищ, скотомогильників, звалищ, полів фільтрації; 3) скидання неочищених стічних вод, використовуючи рельєф місцевості (балки, пониззя, кар'єри тощо), а також у потічки. На їх територіях може бути дозволено добування піску і гравію за межами земель водного фонду на сухій частині заплави, у праруслах річок за погодженням з обласними, Київською, Севастопольською міськими державними адміністраціями, органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства, та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр. Зовнішні межі водоохоронних зон визначаються за спеціально розробленими проектами. Виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад зобов'язані доводити до відома населення, всіх заінтересованих організацій рішення щодо меж водоохоронних зон і прибережних захисних смуг, а також водоохоронного режиму, який діє на цих територіях.

Контроль за створенням водоохоронних зон і прибережних захисних смуг, а також за додержанням режиму використання їх територій здійснюється виконавчими комітетами сільських, селищних, міських рад і центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів.

Порядок визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режим ведення господарської діяльності в них встановлено постановою

Кабінету Міністрів України від 08.05.1996 р. № 486 «Про затвердження Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режиму ведення господарської діяльності в них».

Прибережна захисна смуга - це частина водоохоронної зони відповідної ширини вздовж річки, моря, навколо водойм, на якій встановлено більш суворий режим господарської діяльності, ніж на решті території водоохоронної зони. Прибережні захисні смуги встановлюються з метою охорони поверхневих водних об'єктів від забруднення і засмічення та збереження їх водності вздовж річок, морів і навколо озер, водосховищ та інших водойм в межах водоохоронних зон виділяються земельні ділянки під прибережні захисні смуги. Прибережні захисні смуги встановлюються по берегах річок та навколо водойм уздовж урізу води (у меженний період) шириною: для малих річок, струмків і потічків, а також ставків площею менше 3 гектарів - 25 метрів; для середніх річок, водосховищ на них та ставків площею більше 3 гектарів - 50 метрів; для великих річок, водосховищ на них та озер - 100 метрів. Якщо крутизна схилів перевищує три градуси, мінімальна ширина прибережної захисної смуги подвоюється. Уздовж морів та навколо морських заток і лиманів встановлюється прибережна захисна смуга шириною не менше двох кілометрів від урізу води.

Водний кодекс визначає, що прибережні захисні смуги встановлюються на земельних ділянках всіх категорій земель, крім земель морського транспорту. Одна з характеристик правового режиму цих зон - чітке визначення форм власності щодо відповідних земельних ділянок - державна та комунальна власність.

У межах цих зон встановлюється пляжна зона. Вона являє собою наступне - це прилегла до урізу води частина прибережної захисної смуги уздовж морів, навколо морських заток і лиманів з режимом обмеженої господарської діяльності. У межах прибережної захисної смуги морів та навколо морських заток і лиманів встановлюється пляжна зона, ширина якої визначається залежно від ландшафтно-формуючої діяльності моря, але не менше 100 метрів від урізу води, що включає: території, розташовані між лінією максимального відпливу та лінією максимального напливу хвиль, зареєстрованих під час найсильніших штормів, а також територію берега, яка періодично затоплюється хвилями; прибережні території - складені піском, гравієм, камінням, ракушняком, осадовими породами, що сформувалися в результаті діяльності моря, інших природних чи антропогенних факторів; скелі, інші гірські утворення. Пляжна зона не встановлюється у межах прибережної захисної смуги морів та навколо морських заток і лиманів на земельних ділянках, віднесених до земель морського транспорту, а також на земельних ділянках, на яких розташовані військові та інші оборонні об'єкти, рибогосподарські підприємства. Користування пляжною зоною у межах прибережної

захисної смуги морів та навколо морських заток і лиманів здійснюється з дотриманням вимог щодо охорони морського середовища, прибережної захисної смуги від забруднення та засмічення і вимог санітарного законодавства.

Законом визначено особливості загального водокористування на цих територіях.

Громадянам забезпечується безперешкодний та безоплатний доступ до узбережжя морів, морських заток, лиманів та островів у внутрішніх морських водах у межах пляжної зони, до берегів річок, водойм та островів для загального водокористування, крім земель охоронних зон, зон санітарної охорони, санітарно-захисних зон та зон особливого режиму використання земель, а також земельних ділянок, на яких розташовані:

- гідротехнічні, гідрометричні та лінійні споруди;
- об'єкти підвищеної небезпеки;
- пансіонати, об'єкти реабілітації, спорту, санаторії та інші лікувально-оздоровчі заклади, дитячі оздоровчі табори, що мають відповідні передбачені законом документи на споруди та на провадження відповідної діяльності;
- об'єкти природно-заповідного фонду, об'єкти культурної спадщини.

Обмеження доступу громадян у будь-який спосіб (у тому числі шляхом влаштування огорож або інших конструкцій) до узбережжя водних об'єктів на земельних ділянках прибережних захисних смуг, що перебувають у користуванні юридичних або фізичних осіб, а також справляння за нього плати є підставою для припинення права користування земельними ділянками прибережних захисних смуг за рішенням суду.

У разі надання права користування пляжною зоною користувачі зобов'язані забезпечити безперешкодний та безоплатний прохід вздовж берега моря, морської затоки чи лиману. Обмеження у будь-який спосіб проходу вздовж берега моря, морської затоки чи лиману в межах пляжної зони чи справляння за нього плати є підставою для припинення права користування пляжною зоною за рішенням суду.

У межах населених пунктів місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування виділяються та облаштовуються пляжні зони для безперешкодного та безоплатного користування.

На островах встановлюється режим обмеженої господарської діяльності, передбачений для прибережних захисних смуг.

Режим використання об'єктів і територій природно-заповідного фонду, розташованих у межах прибережної смуги морів та навколо морських заток і лиманів, регулюється Законом України "Про природно-заповідний фонд України".

На відміну від інших природних об'єктів води при певних обставинах можуть бути причиною стихійних лих. До шкідливих дій вод належать: наслідки повені, що призвели до затоплення і підтоплення земель та населених пунктів; руйнування берегів, захисних дамб та інших споруд; заболочення, підтоплення і засолення земель, спричинені підвищенням рівня ґрунтових вод внаслідок ненормованої подачі води під час зрошення, витікання води з водопровідно-каналізаційних систем та перекриття потоків підземних вод при розміщенні великих промислових та інших споруд; осушення земель, зумовлене забором підземних вод в кількості, що перевищує встановлені обсяги відбору води тощо.

Водним законодавством передбачаються негайні заходи, щодо запобігання стихійних лих, викликаних шкідливою дією вод, аварій на водних об'єктах і ліквідації їхніх наслідків.

Так, у державних, цільових, міждержавних і регіональних програмах використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів передбачаються заходи щодо попередження та ліквідації шкідливого впливу вод.

Правова охорона вод – це закріплена у водному законодавстві система державних і суспільних заходів, спрямована на попередження забруднення, засмічення, вичерпання вод і на організацію раціональної експлуатації водних ресурсів для задоволення господарських потреб, забезпечення матеріальних, екологічних і культурно-оздоровчих інтересів населення, на ліквідацію негативних явищ і поліпшення стану вод тощо.

7.3 Відповідальність за порушення водного законодавства

Юридична відповідальність за порушення водного законодавства – це негативні наслідки що повинна зазнати особа у разі порушення нею водного законодавства.

Юридичну відповідальність встановлено за порушення водного законодавства, що перелічені у ст. 110 Водного кодексу України: самовільному захопленні водних об'єктів; забрудненні та засміченні вод; порушенні режиму господарської діяльності у водоохоронних зонах та на землях водного фонду; руйнуванні русел річок, струмків та водотоків або порушенні природних умов поверхневого стоку під час будівництва і експлуатації автошляхів, залізниць та інших інженерних комунікацій; введенні в експлуатацію підприємств, комунальних та інших об'єктів без очисних споруд чи пристроїв належної потужності; недотриманні умов дозволу або порушенні правил спеціального водокористування; самовільному проведенні гідротехнічних робіт (будівництво ставків, дамб, каналів, свердловин); порушенні правил ведення державного обліку вод або перекрученні чи внесенні недостовірних відомостей в документи державної статистичної звітності; пошкодженні водогосподарських та гідрометричних споруд і пристроїв, порушенні правил експлуатації та

встановлених режимів їх роботи; незаконному створенні систем скидання зворотних вод у водні об'єкти, міську каналізаційну мережу або зливну каналізацію та несанкціонованому скиданні зворотних вод; використанні земель водного фонду не за призначенням; неповідомленні (приховуванні) відомостей про аварійні ситуації на водних об'єктах; відмові від надання (приховуванні) проектної документації та висновків щодо якості проектів підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан вод, а також актів і висновків комісій, які приймали об'єкт в експлуатацію; порушенні правил охорони внутрішніх морських вод та територіального моря від забруднення та засмічення.

Законодавством України може бути встановлено відповідальність і за інші правопорушення щодо використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів.

Науковці – Шуміло О. М., Джуган В. О. - неодноразово зверталися до питань пов'язаних з юридичною відповідальність за порушення водного законодавства

Згідно із законодавством України за всі порушення норм водного законодавства встановлено дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або кримінальну відповідальність

Водокористувачі звільняються від відповідальності за його порушення, якщо вони виникли внаслідок дії непереборних сил природи чи воєнних дій. У разі порушення водного законодавства у процесі виконання особою своїх трудових обов'язків, до неї застосовується дисциплінарна відповідальність.

Адміністративна відповідальність винної особи передбачена КУпАП. Це порушення: (а) права державної власності на води (ст. 48), (б) правил охорони водних ресурсів (ст. 59), (в) вимог щодо охорони територіальних і внутрішніх морських вод від забруднення й засмічення (ст. 591); (г) правил водокористування (ст. 60), а також (д) пошкодження водогосподарських споруд і пристроїв, порушення правил їх експлуатації (ст. 61) і (е) невиконання обов'язків по реєстрації в суднових документах операцій з шкідливими речовинами й сумішами (ст. 62 КУпАП). Якщо в діях порушників водного законодавства наявні ознаки кримінальних злочинів, органи (посадові особи), які здійснюють державний контроль у сфері використання й охорони вод, готують щодо них відповідні матеріали й надсилають їх до правоохоронних органів для вирішення питання про притягнення винних до кримінальної відповідальності за статтями Кримінального кодексу України (242, 243, 249, 250 і 2392).

Стаття ст. 111 ВК України встановлює майнову відповідальність винної особи у виді покладення на неї несприятливих майнових наслідків за правопорушення в розмірах, визначених законодавством. Відшкодування завданих збитків є основною формою майнової відповідальності.

Нанесені збитки відшкодовуються в повному обсязі, якщо вони були завдані здоров'ю людини, її майну, якості навколишнього природного середовища. Збитки, заподіяні здоров'ю людини або її майну, визначаються нормами цивільного законодавства. Якщо ж вони спричинені природним ресурсам, застосовуються відповідно норми екологічного законодавства (водного, лісового та ін.). При відшкодуванні нанесених збитків слід керуватися водним та іншими підгалузями екологічного законодавства, причому завдані збитки визначаються відповідно до розроблених методик і такс. Якщо ж бракує правової норми для підрахунку збитків, приміром, у водному законодавстві, необхідно в субсидіарному порядку залучати норми законодавства цивільного.

Фахівці підкреслюють, що правові норми, які встановлюють юридичну відповідальність у цій галузі, передбачають різні способи компенсації шкоди, завданої водним об'єктам: таксовий, розрахунковий, компенсацію шкоди у повному обсязі. Ці норми визначають порядки обчислення такої шкоди; систему органів, уповноважених застосовувати такі стягнення, в тому числі ухвалювати рішення про обмеження (зупинення) та припинення небезпечної для водних об'єктів діяльності.

Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 20 липня 2009 р. за № 389 затверджено Методику розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів. Ця Методика спрямована на реалізацію Директиви 2006/11/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 15 лютого 2006 року про забруднення, спричинене деякими небезпечними речовинами, що скидаються до водного середовища Співтовариства, і розроблена відповідно до Водного кодексу України та Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища". Ця Методика встановлює порядок визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів, у разі:

- забруднення водних об'єктів, у тому числі пов'язаного із самовільними та аварійними скидами у водний об'єкт забруднюючих речовин та фізико-хімічних показників (далі - забруднюючі речовини) із зворотними водами або забруднюючих речовин у чистому вигляді, у складі сировини, продукції чи відходів, крім випадків забруднення територіальних і внутрішніх морських вод та виключної морської економічної зони України із суден, кораблів та інших плавучих засобів;
- забруднення поверхневих та підземних вод під впливом полігонів (сміттєзвалищ) твердих побутових та промислових відходів;
- самовільного використання водних ресурсів за відсутності дозвільних документів (дозволу на спеціальне водокористування та/або спеціального дозволу на користування надрами (підземні води)), у разі

перевищення встановлених у дозволі на спеціальне водокористування лімітів;

- забору, використання води та скиду забруднюючих речовин із зворотними водами з порушенням умов водокористування, встановлених у дозволі на спеціальне водокористування.

Ця Методика встановлює єдині вимоги до визначення збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів фізичними особами, фізичними особами - підприємцями та юридичними особами. Ця Методика застосовується державними інспекторами України з охорони навколишнього природного середовища та державними інспекторами з охорони навколишнього природного середовища відповідних територій (далі - державні інспектори) при розрахунку розмірів збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів, які виявлені за результатами державного контролю за додержанням вимог фізичними особами, фізичними особами - підприємцями та юридичними особами природоохоронного законодавства.

Крім того, постановою Кабміну України від 3 липня 1995 р., № 484 були затверджені Такси для обчислення розміру відшкодування збитків, заподіяних внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України. Ця постанова була прийнята враховуючи те, що Україна є Стороною Міжнародної Конвенції по захисту Чорного моря від забруднення, та з метою відновлення екологічної рівноваги в територіальних та внутрішніх морських водах України і посилення відповідальності за їх чистоту.

Такси затверджені для обчислення розміру відшкодування збитків, заподіяних підприємствами, установами, організаціями і громадянами України, а також іноземними юридичними особами та громадянами внаслідок забруднення із суден, кораблів та інших плавучих засобів територіальних і внутрішніх морських вод України.

Розмір відшкодування збитків обчислюється посадовими особами Державної екологічної інспекції та її територіальних органів. У разі відмови від добровільного відшкодування збитків стягнення їх сум проводиться у судовому порядку за позовами Державної екологічної інспекції та її територіальних органів.

Також, при застосуванні заходів щодо майнової відповідальності слід брати до уваги приписи постанови Кабінету Міністрів від 26 квітня 2003 р.,

№ 631 «Про затвердження Методики обчислення розміру збитків від забруднення нафтою». Зазначена Методика зокрема містить вимоги до обчислення розміру збитків, заподіяних державі внаслідок забруд-

нення навколишнього природного середовища, що сталось у разі витоку або зливу нафти із суден.

Зважаючи на значне підвищення інтересу суспільства до кількості, а останнім часом і до якості води водних об'єктів у більшості регіонів нашої держави, питання належного правового забезпечення у досліджуваній сфері стає нагальним та потребує негайного вирішення.

Питання до семінарського заняття

1. Якими основними нормативними актами регулюються охорона, використання вод та відтворення водних ресурсів?

2. Дайте визначення права водокористування в об'єктивному і суб'єктивному розумінні.

3. За якими критеріями можна класифікувати право водокористування?

4. Визначте суб'єктно-об'єктний склад права водокористування.

5. Розкрийте сутність права орендного водокористування.

6. Які підстави виникнення і припинення відносин водокористування?

7. Наведіть перелік прав і обов'язків водокористувачів.

8. Назвіть заходи забезпечення правової охорони вод.

9. Охарактеризуйте види юридичної відповідальності за порушення водного законодавства.

10. Охарактеризуйте особливості цивільно-правової відповідальності за порушення водного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Погребный А.А. Аграрное, земельное и экологическое право Украины. Х., Одиссей, 2010. 385 с.

2. Андрейцев В.І. Екологічне право. Курс лекцій. Навч. посібник. К., Вентурі, 2016. 216 с.

3. Андрейцев В., Пустовойт М. А., Калшовський С. В. Екологічна експертиза: право і практика. К., Урожай, 2012.

4. Бобкова А., Паламарчук В. Горизонти і дієвість екологічного права. Право України. 2017. № 7. С. 106-109.

5. Дмитренко І.А. Екологічне право України. К., Атіка, 2017. 352 с.

6. Андрейцев В.І. Екологічне право України. К., Істина, 2012. 543 с.

7. Шемшученко Ю.С. Екологічне право України. Академічний курс. Підручник. К., Юрид. думка, 2015. 847 с.

8. Водний кодекс України. Закон України від 06.06.1995 року № 213/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

9. Лісовий кодекс України. Закон України від 21.01.1994 року № 3852-

XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text>.

10. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>.

11. Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України від 25.06.1991 року № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.

ЛЕКЦІЯ 8. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ, ВІДТВОРЕННЯ І ОХОРОНА ТВАРИННОГО СВІТУ

План:

1. Завдання законодавства України про охорону, використання і відтворення тваринного світу.
2. Об'єкти тваринного світу.
3. Основні вимоги та принципи охорони, раціонального використання і відтворення тваринного світу.
4. Права та обов'язки громадян та користувачів при використанні об'єктів тваринного світу.
5. Охорона тваринного світу. Контроль у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу.
6. Відповідальність за порушення законодавства про охорону, використання і відтворення тваринного світу.

8.1 Завдання законодавства України про охорону, використання і відтворення тваринного світу

Тваринний світ є невід'ємним компонентом навколишнього природного середовища, національним багатством України, джерелом духовного та естетичного збагачення і виховання людей, об'єктом наукових досліджень, а також важливою базою для одержання промислової і лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей.

Відносини у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу, об'єкти якого перебувають у стані природної волі, у напіввільних умовах чи в неволі, на суші, у воді, ґрунті та повітрі, постійно чи тимчасово населяють територію України або належать до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, регулюються Конституцією України, Законом України «Про тваринний світ», законами України "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про мисливське господарство та полювання", . «Про виключну (морську) економічну зону України», «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» інші нормативні акти України, а також міжнародні угоди.

Завдання законодавства про тваринний світ України полягає в регулюванні відносин у галузі охорони, раціонального використання і відтворення об'єктів тваринного світу, збереження та поліпшення середовища його перебування, забезпечення умов сталого існування їх видової і популяційної різноманітності.

8.2 Об'єкти тваринного світу

Об'єктам тваринного світу притаманні певні юридичні ознаки, які дозволяють відрізнити їх від інших об'єктів власності чи користування. До представників тваринного світу, що охороняються наведеними законами, належать лише дикі тварини. Відносини в галузі охорони і використання сільськогосподарських, домашніх та інших тварин для господарських, наукових, естетичних цілей регулюються не екологічним, а цивільним, аграрним чи іншим законодавством України. Так само у сферу дії згаданих законів не входять охорона і використання залишків викопних тварин.

Об'єктами користування можуть бути як безпосередньо хордові (хребетні та безхребетні) тварини в усій їх біологічній різноманітності на всіх стадіях розвитку, так і їх частини (роги, шкіра тощо), а також продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск, пух тощо.). Житла і споруди тварин, а також території, що є середовищем їх перебування та шляхами міграції, підлягають охороні.

Об'єкти тваринного світу надзвичайно пластичні. Вони можуть перебувати на суші, у воді, ґрунті та повітрі незалежно від адміністративно-територіального поділу та державних кордонів. На території України нині відомо близько 45 тис. видів тварин, певна частина яких мігрує. Тому тварини можуть постійно чи тимчасово населяти територію країни або належати до природних багатств її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони.

Дикі тварини можуть знаходитись у стані природної волі, у неволі чи напіввільних умовах. Така ознака досить суттєва при визначенні суб'єкта права розпорядження тваринним світом та законності набуття тварин у власність чи користування. Тваринний світ, що перебуває у стані природної волі, належить до природних ресурсів загальнодержавного значення.

Відповідно дикі тварини та інші об'єкти тваринного світу, вилучені зі стану природної волі, розведені (отримані) у не волі чи напіввільних умовах або набуті іншим дозволеним законодавством шляхом, можуть перебувати у приватній власності юридичних чи фізичних осіб. У цьому випадку власники тварин можуть самі здійснювати їх використання, а також передавати відповідне право іншим суб'єктам на свій розсуд. З метою безпеки населення і в інтересах охорони тваринного світу законодавством України може бути встановлений перелік видів тварин, які можуть перебувати у недержавній власності, та форма документів на підтвердження законності їх придбання чи утримання.

8.3 Основні вимоги та принципи охорони, раціонального використання і відтворення тваринного світу

Під час проведення заходів щодо охорони, раціонального використання і відтворення тваринного світу, а також під час здійснення будь-якої діяльності, яка може вплинути на середовище існування диких тварин та стан тваринного світу, повинно забезпечуватися додержання таких основних вимог і принципів:

- 1 збереження умов існування видового і популяційного різноманіття тваринного світу в стані природної волі;
- 2 недопустимість погіршення середовища існування, шляхів міграції та умов розмноження диких тварин;
- 3 збереження цілісності природних угруповань диких тварин;
- 4 додержання науково обґрунтованих нормативів і лімітів використання об'єктів тваринного світу, забезпечення невиснажливого їх використання, а також відтворення;
- 5 раціональне використання корисних властивостей і продуктів життєдіяльності диких тварин;
- 6 платність за спеціальне використання об'єктів тваринного світу;
- 7 регулювання чисельності диких тварин в інтересах охорони здоров'я населення і запобігання заподіяння шкоди довкіллю, господарській та іншій діяльності;
- 8 урахування результатів оцінки впливу на довкілля об'єктів господарської та іншої діяльності, які можуть негативно впливати на стан тваринного світу.

8.4 Права та обов'язки громадян та користувачів при використанні об'єктів тваринного світу

Враховуючи можливість існування декількох суб'єктів права власності на тваринний світ, законодавство встановлює, що використання об'єктів тваринного світу може здійснюватись як на праві його власності, так і на праві користування ним.

Власниками або користувачами дикого тваринного світу (тобто суб'єктами права використання його об'єктів) у першу чергу є юридичні особи всіх форм власності та підпорядкування (державні мисливські господарства, господарства громадських мисливських товариств або їх колективи, фауністичні приватні підприємства, рибогосподарські об'єднання, наукові та навчальні установи тощо). Означені суб'єкти повинні користуватися тваринним світом згідно з цілями і завданнями їх статутної діяльності. Використання тваринного світу в порядку ведення мисливського і рибного господарства здійснюється з наданням підприємствам, установам, організаціям права користування середови-

щем перебування тварин – мисливськими угіддями та рибогосподарськими водоймами.

Фізичні особи (громадяни України, а в передбачених законодавством випадках – особи без громадянства і іноземці), які на законних підставах використовують тваринний світ, повинні перш за все бути правосуб'єктними, тобто мати право- і дієздатність на здійснення такого виду природокористування.

Тваринний світ різноманітний, тому різняться і види його використання. Кожен з користувачів здійснює певний вид користування залежно від цілей та характеру своєї діяльності та інших конкретних обставин.

Чинним законодавством встановлено такі види використання об'єктів тваринного світу:

- мисливство;
- рибальство, включаючи добування водних безхребетних тварин;
- використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях;
- використання корисних властивостей життєдіяльності тварин природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо;
- використання диких тварин з метою одержання продуктів їх життєдіяльності;
- добування (придбання) диких тварин з метою утримання і розведення у неволі чи напіввільних умовах.

Найбільш поширеними видами користування тваринним світом є мисливство та рибальство, що обумовлює детальнішу правову регламентацію здійснення цих видів діяльності порівняно з іншими видами.

Залежно від ступеня і засобів правового регулювання здійснення наведених видів використання тваринного світу можливе на підставі права загального і спеціального використання його об'єктів.

Загальне використання тваринного світу здійснюється громадянами без вилучення тварин з природного середовища (за винятком любительського і спортивного рибальства у водоймах загального користування). Воно провадиться безоплатно для задоволення життєво необхідних потреб – естетичних, оздоровчих, рекреаційних тощо. Засоби здійснення такого користування можуть бути досить різноманітними. Так, дозволяється спостерігати за тваринами, фотографувати, мітити їх; використовувати корисні властивості життєдіяльності тварин (наприклад, запилювачів рослин) та продукти їх життєдіяльності – мед і віск диких бджіл і т. ін. Наведені дії не повинні спричиняти шкоди тваринам і місцям їх перебування та порушувати права інших користувачів. Тому під час загального використання тваринного світу забороняється знищення тварин, руйнування їх житла та біотехнічних споруд, порушення середовища перебування тварин і погіршення умов їх розмноження. При

дотриманні таких умов громадянам гарантується здійснення права загального використання тваринного світу.

До спеціального використання належать усі інші види користування тваринним світом (за винятком безоплатного любительського і спортивного рибальства у водоймах загального користування), що здійснюються з вилученням (добуванням, збиранням) тварин із природного середовища. Право спеціального використання тваринного світу здійснюється лише за спеціальними дозволами. Вони являють собою офіційні документи, які посвідчують право юридичних чи фізичних осіб на здійснення цього виду природокористування.

Дозволи видаються на підставі затверджених належним чином лімітів граничного використання тварин, тобто науково обґрунтованих обсягів можливого вилучення диких тварин з природного середовища. Умови та порядок затвердження лімітів і одержання відповідних дозволів визначаються постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 року із наступними змінами «Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення».

Згідно з наведеним нормативним актом щорічно за поданням відповідних державних органів галузевого управління природокористуванням Мінприроди затверджує ліміти використання:

- рибних запасів та інших об'єктів водного промислу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення, – на підставі подання Держрибгоспу України;
- ліцензійних та цінних хутрових тварин мисливських видів – за поданням Державного комітету лісового господарства;
- використання немисливських тварин по кожному їх виду – за зверненнями обласних управлінь екології і природних ресурсів;
- тварин і рослин, що занесені до Червоної книги України, – за зверненнями зацікавлених, як правило, наукових установ.

Затвержені ліміти використання об'єктів тваринного світу доводяться до відома Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних державних адміністрацій та природокористувачів для видачі і отримання відповідних дозволів.

Дозвіл на спеціальне використання тваринного світу – це офіційний документ, що засвідчує право особи на використання конкретних видів (виду) тварин у лімітних межах. Отримання дозволу – це основний, але не єдиний юридичний факт, на підставі якого виникає відповідне право. Такі факти, як правило, декілька і вони утворюють складну юридичну сукупність, яку практично неможливо уніфікувати щодо права користування тваринним світом у всіх його різновидах. Тому внаслідок різноманітності і несхожості видів, умов та підстав спеціального використання тваринного світу вважається доцільним конкретні підстави і по-

рядок виникнення такого права розглянути при характеристиці особливостей окремих видів користування тваринним світом.

Користувачі об'єктами тваринного світу, крім загальних прав і обов'язків, властивих усім природокористувачам, мають певні спеціальні права і обов'язки, які обумовлені конкретним видом відповідного права. Так, користувачі можуть: в установленому порядку здійснювати спеціальне використання об'єктів тваринного світу; мати право власності на добути в законному порядку об'єкти тваринного світу і доходи від їх реалізації; оскаржувати рішення державних органів і посадових осіб, що порушують їх законні права і інтереси; вимагати усунення перешкод у здійсненні своїх прав, відшкодування заподіяних збитків та ін.

Права користувачів стосовно використання об'єктів тваринного світу можуть бути обмежені в передбачених законодавством випадках у суспільних інтересах, інтересах інших природокористувачів або якщо того вимагає необхідність охорони тваринного світу.

Користувачі зобов'язані: дотримуватися встановлених правил, норм, лімітів і строків щодо об'єкта користування; використовувати тваринний світ способами, що забезпечують стале користування і збереження біологічного різноманіття тварин; своєчасно вносити збір за спеціальне використання тваринного світу; сприяти діяльності органів державного екологічного контролю.

Окрім наведених, користувачі можуть мати й інші, більш специфічні обов'язки, що обумовлені конкретним видом використання тваринного світу.

Право спеціального використання може бути припинено на умовах і підставах, передбачених законодавством, у разі: припинення діяльності юридичної особи або смерті громадянина; закінчення строку, на який було видано дозвіл на використання; коли минула потреба у користуванні або є добровільна відмова від нього; систематичного невиконання користувачем встановлених правил, норм та інших вимог щодо охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу.

При суттєвих змінах у користуванні раніше виданий дозвіл скасовується, а новий видається в установленому порядку. Припинення права користування об'єктами тваринного світу здійснюється шляхом скасування, тобто визнання не чинним спеціального дозволу.

Мисливство – один з основних видів спеціального використання тваринного світу, який задовольняє матеріальні, рекреаційні та інші потреби громадян і суспільства. Правова регламентація відповідних суспільних відносин ґрунтується на Законі України від 22 лютого 2000 року «Про мисливське господарство і полювання», відповідних постановках Кабінету Міністрів, нормативних актах Міністерства охорони навколишнього природного середовища (Мінприроди) та Державного комітету лісового господарства (Держкомлісгоспу) України.

Держкомлісгосп законодавчо визначений спеціально уповноваженим державним органом у галузі ведення мисливського господарства.

Мисливством вважається добування диких звірів і птахів, які віднесені до об'єктів полювання і перебувають у стані природної волі чи напіввільних умовах у межах мисливських угідь. Мисливські угіддя – це ділянки земної поверхні (території і акваторії), які є середовищем перебування диких тварин і де можливе їх добування. Особливість мисливських угідь як правової категорії полягає в тому, що вони не утворюють самостійного природного об'єкта, як земля, надра, води, ліси. Мисливські угіддя відбивають лише особливі функціональні властивості природних об'єктів – бути середовищем перебування диких тварин. Якщо на певних площах перебувають звірі і птахи, але встановлюється постійна заборона на їх добування, то це виключає відповідно ці площі зі складу мисливських угідь, оскільки не досягається основна мета ведення мисливського господарства – одержання певних матеріальних цінностей, продукції мисливського господарства. Тому не вважаються мисливськими угіддями території і акваторії, функціональне призначення яких несумісне з таким видом спеціального використання тваринного світу, як мисливство.

До них належать:

– території населених пунктів (сіл, селищ, міст) і зони навколо них.

Забороняється полювання на відстані ближче 200 метрів від будівель населеного пункту та окремо розташованих будівель, де можливе перебування людей;

– території та об'єкти природно-заповідного фонду України (природні та біосферні заповідники, національні природні і регіональні ландшафтні парки, заповідні урочища, загальнозоологічні та орнітологічні заказники). На означених територіях та в їх охоронних зонах мисливські тварини можуть добуватися лише в порядку, визначеному законодавством та відповідно до положень про ці території;

– рекреаційні території (курорти та округи їх санітарної охорони, місця організованого масового відпочинку населення і туризму).

З метою охорони тваринного світу і його відтворення місцеві державні адміністрації чи мисливські господарства можуть тимчасово обмежувати чи припиняти здійснення мисливства на певній площі угідь. Однак, зважаючи на тимчасовість заборони полювання, такі угіддя не втрачають статусу мисливських.

В Україні налічується близько 50 млн га мисливських угідь. Основною організаційно-правовою формою їх використання є надання угідь у платне користування мисливським товариствам та господарствам, юридичним особам, статутною правоздатністю яких передбачено ведення мисливського господарства. Переважне право на користування угіддями мають власники і постійні користувачі земельними ділянками (при

додержанні вищенаведеної умови), а також попередні користувачі мисливських угідь.

Угіддя надаються обласними радами за поданням органів управління лісовим і мисливським господарством, погодженим з відповідними органами, на строк не менше 15 років. Надання угідь оформлюється шляхом укладання між користувачем і місцевими органами лісового господарства договору, який повинен відповідати його Типовій формі, затвердженій Держкомлісгоспом 12 грудня 1996 року. У договорі визначаються межі закріплених угідь, строки користування ними, перелік обов'язкових заходів, спрямованих на раціональне використання і охорону мисливського фонду тварин, права і обов'язки сторін, їх відповідальність.

Об'єктом полювання виступає державний мисливський фонд, тобто дикі звірі і птахи, що перебувають у мисливських угіддях у стані природної волі чи напіввільних умовах. Згідно з національним законодавством тваринний світ становить самостійний природний об'єкт і не є елементом середовища його перебування, як вважається у деяких країнах. Тому не має правового значення, у чийй власності чи користуванні знаходиться територія або акваторія, на якій перебувають тварини. Власники або користувачі земельними, лісовими ділянками чи водними площами повинні одержувати право на спеціальне використання об'єктів тваринного світу на загальних підставах.

Полюванням вважаються безпосередні дії мисливця, спрямовані на добування диких звірів і птахів, які віднесені до державного мисливського фонду і перебувають у мисливських угіддях. До дій, що створюють процес добування тварин, належать їх відшукування (вистежування, виявлення), переслідування або підманювання і власне добування (відстріл, відлов). До полювання прирівнюється перебування осіб у мисливських угіддях із мисливськими собаками, стрілецькою зброєю та іншими знаряддями добування тварин або з добутою мисливською продукцією.

Право полювання в мисливських угіддях мають громадяни України, які досягли 18-річного віку і отримали відповідні документи, що посвідчують це право.

Право на полювання посвідчують такі документи, наявність яких для мисливця є обов'язковою:

- посвідчення мисливця, яке видається органами Держкомлісгоспу України після перевірки у громадянина необхідного мінімуму знань з мисливської справи;

- щорічна контрольна картка обліку добутої дичини та порушень правил полювання (ці документи видаються після сплати в установленому порядку і розмірі державного мита та відповідного збору за їх видачу);

– при наявності вогнепальної мисливської зброї – дозвіл органів внутрішніх справ на право користування нею;

– при використанні мисливських собак, ловчих звірів і птахів відповідний паспорт на них;

– для мисливців – членів громадських мисливських організацій (Українського товариства мисливців і рибалок, Товариства мисливців і рибалок, Товариства «Динамо») – членські квитки;

– спеціальний дозвіл на добування мисливських тварин. Форми таких дозволів та органи, які їх видають, суттєво відрізняються залежно від того, до якої категорії мисливського фонду віднесені ті чи інші дикі звірі та птахи.

За схожістю правового режиму охорони і використання об'єктів державного мисливського фонду можна виділити кілька таких категорій.

1. Звірі та птахи, віднесені до мисливських видів, але добування яких за загальним правилом забороняється. Це в першу чергу тварини, що занесені до Червоної книги України, або ті, що знаходяться у межах територій природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, а також малопоширені й цінні звірі – видра, борсук та ін. Добування їх здійснюється у виняткових випадках для наукових і селекційних цілей за спеціальними дозволами Мінприроди України.

2. Парнокопитні тварини (лосі, олені, лані, кабани, муфлони, козулі), використання яких здійснюється за особливим ліцензійним порядком їх добування на підставі лімітів, затверджених Мінприроди для кожної області. Обласні органи лісового господарства розподіляють ліцензії серед користувачів мисливських угідь згідно з їх планами добування, на підставі яких і затверджувалися ліміти. Користувачі, у свою чергу, надають ліцензії одному або декільком мисливцям за плату, розмір якої визначається Держкомлісгоспом України.

Ліцензія – це іменний офіційний документ, який засвідчує право мисливця на добування однієї особини тварини і де зазначається період її дії (як правило, світовий день), місце і спосіб полювання. Після полювання ліцензія повертається органу, який її видав. Якщо звіра не було добуто або полювання не проводилось не з вини користувача угіддями, ліцензія втрачає чинність і її вартість не відшкодовується.

3. Полювання на найбільш цінні види хутрових звірів (бобра, бабака, білку, куницю, норку та ін.) також проводиться за індивідуальними дозволами-ліцензіями, що видаються обласними органами лісового господарства.

Полювання на менш цінних хутрових звірів (енотоподібного собаку, лисицю, зайця-русака та ін.) здійснюється на підставі дозволу користувача мисливських угідь, документальною формою якого є відстрільна картка.

Добування пернатої дичини (дикі качки, гуси, кулики, фазани, перепела та ін.) здійснюється за дозволом користувача мисливських угідь з отриманням відстрільної картки, як і в попередньому випадку, але іншого змісту. З метою зменшення втрат дичини дозволи видаються переважно мисливцям, що мають собак мисливських порід.

Шкідливі звірі і птахи (вовки, лисиці, сірі ворони, сороки, здичавілі собаки і коти та ін.) спричиняють значну шкоду мисливському господарству. Тому мисливцям дозволяється їх винищувати під час полювання на інших мисливських тварин, а в недозволеній для полювання час або в заборонених місцях відстріл і відлов вовків та лисиць здійснюється мисливцями за дозволом обласних органів лісового господарства.

З метою раціонального використання, охорони і забезпечення відтворення ресурсів мисливського господарства законодавством встановлюється ряд обмежень і заборон щодо часу, засобів полювання, кількості добутої продукції тощо. Так, полювання на мисливських звірів і птахів має вестися переважно восени і взимку в граничні строки, визначені Законом України «Про мисливське господарство і полювання». Щорічно Держкомлісгосп України за погодженням з Мінприроди визначає початок і закінчення мисливського сезону по областях і категоріях мисливського фонду залежно від кліматичних умов року і наявності дичини. Полювання протягом мисливського сезону може проводитись в усі дні тижня, у певних випадках – тільки в суботу та неділю.

Держкомлісгоспом України і обласними органами лісового господарства встановлюються норми відстрілу звірів і птахів на одного мисливця за день полювання. Мисливець, який здобув звіра чи птаха, зобов'язаний на місці добування внести в контрольну картку добутої дичини відповідну відмітку, відсутність якої означає грубе порушення ним правил полювання.

Законодавство забороняє застосування загальнонебезпечних або винищувальних знарядь і засобів полювання, наприклад, вибухівки, немисливської вогнепальної зброї, використання автотранспортних засобів, отрути, пасток тощо.

Полювання без належних мисливських документів, у заборонених місцях, у неналежний час, забороненими засобами і знаряддями та порушення інших встановлених правил добування мисливських звірів і птахів кваліфікується як незаконне полювання (браконьєрство), яке тягне за собою юридичну відповідальність винних осіб.

Іноземці також користуються правом полювання на території України. Порядок і умови здійснення мисливських турів, розмір плати за них визначаються договорами між ними і користувачами мисливських угідь на підставі положень, встановлених Держкомлісгоспом України.

Рибальство – один з основних видів користування об'єктами тваринного світу, метою якого є одержання різноманітних видів харчової,

кормової, технічної та медичної продукції для задоволення потреб населення і народного господарства. Правова регламентація відповідних суспільних відносин ґрунтується на Законі України від 13 грудня 2001 року «Про тваринний світ», законодавстві про виключну (морську) економічну зону України, постановах Кабінету Міністрів України, зокрема від 28 вересня 1996 року «Про затвердження Тимчасового порядку ведення рибного господарства і здійснення рибальства», нормативних актах Міністерства охорони навколишнього природного середовища, Державного комітету рибного господарства України. Останній законодавчо визнаний спеціально уповноваженим державним органом у галузі ведення рибного господарства і здійснення рибальства.

У сучасному розумінні рибальством охоплюється процес вилучення (вилову, добування, збирання) не тільки риб, а всіх водних живих ресурсів, тобто організмів, життя яких неможливе без перебування (знаходження) у воді. До водних живих ресурсів (біоресурсів) належать: риби на всіх стадіях розвитку; морські ссавці; водні безхребетні; ракоподібні; інші водні тварини. Ведення рибного господарства здійснюється у рибогосподарських водних об'єктах, до яких належать канали, водосховища, озера, ріки, моря, включаючи води континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України та інших держав. Водний кодекс України передбачає можливість обмеження прав водокористувачів в інтересах рибного господарства та водного промислу на тих водних об'єктах держави, які використовуються для промислового добування риби або мають значення для відтворення її запасів (ст. 68).

Використання водних живих ресурсів можливе на праві загального та спеціального користування.

Спеціальним використанням ресурсів рибного господарства вважаються всі види користування водними біоресурсами (за винятком любительського і спортивного рибальства у водоймах загального користування), що здійснюються з їх вилученням (виловом, добуванням, збиранням) із природного середовища. Це, зокрема, промислове добування, науково-промислові чи науково-дослідні, контрольні лови.

Підстави, порядок і умови виникнення, здійснення і припинення таких видів користування визначено, крім вищенаведеної Постанови Кабінету Міністрів України, Інструкцією про порядок спеціального використання водних живих ресурсів, затвердженою Мінекоресурсів і Держкомрибгоспом 10 лютого 2000 року.

Промислове добування ресурсів здійснюється на основі відповідних Правил промислового рибальства, затверджених Держрибгоспом для басейнів Чорного і Азовського морів, а також для рибогосподарських водних об'єктів України, а також Режимів рибальства до зазначених Правил, які встановлюються щорічно. Наведені нормативні акти

обумовлюють досить жорстку правову регламентацію дій користувачів водних живих ресурсів.

Спеціальне використання водних живих ресурсів здійснюється за плату в межах затверджених у встановленому порядку лімітів (виділених квот). На їх підставі державним органом рибоохорони, в зоні діяльності якого буде здійснюватись промисловий лов, видається дозвіл, у якому зазначаються найменування користувача, назва і реєстрація судна, обсяг квоти, мета і знаряддя лову.

При промисловому добуванні водних живих ресурсів, крім дозволу, користувачі повинні мати:

- у виключній (морській) економічній зоні України та за її межами – рибальський квиток, який видається на судно;
- у рибогосподарських водних об'єктах України рибалки повинні мати посвідчення, а посадові особи, відповідальні за вилучення ресурсів, – промислові квитки і талони встановленого зразка.

За відсутності таких юридичних документів рибальство вважається незаконним і передбачає відповідні види юридичної відповідальності винних осіб.

Любительське (спортивне) рибальство здійснюється громадянами України, іноземцями, особами без громадянства переважно як загальне користування об'єктами тваринного світу. Воно полягає у безоплатному вилові риби, добуванні водних безхребетних і збиранні водних рослин з метою особистого споживання у спеціально визначених для цього рибогосподарських водоймах за винятком тих, що розташовані у межах об'єктів природно-заповідного фонду, риборозплідних господарств, питних і технічних водойм.

На відміну від мисливства надання громадянам права любительського рибальства не потребує здійснення таких юридичних фактів як обов'язкове отримання відповідного посвідчення, реєстрація знарядь лову, сплата мита тощо. Але законодавство про тваринний світ встановлює певні правові засади забезпечення правомірної поведінки рибалок-любителів. Кабінетом Міністрів України постановою від 18 липня 1998 року затверджений Порядок здійснення любительського і спортивного рибальства. Подальші вимоги щодо здійснення любительського (спортивного) рибальства в частині дозволених знарядь, способів і норм лову, заборонених місць і часу встановлюються Правилами, що затверджені наказом Держрибгоспу від 15 лютого 1999 року за басейно-територіальним принципом.

Правила встановлюють ряд суттєвих обмежень і заборон. Так, громадянам під час здійснення любительського (спортивного) рибальства заборонено добувати будь-яких морських звірів. Цінні види риб можна добувати тільки в порядку спеціального користування водними живими ресурсами і в певних водоймах. Крім цього, Правила також визначають:

заборонені для рибальства місця (у каналах, біля гребель, на промислових ділянках); заборонені для добування цінні види риб (осетер, білуга, кефаль, форель та ін.); загальнонебезпечні і винищувальні засоби і знаряддя лову (вибухові та отруйні речовини, електроприлади, сітки тощо); дозволені знаряддя лову, до яких за загальним правилом віднесені вудки і спінінги; граничну кількість добутої рибної продукції; пільги членам громадських товариств рибалок.

Громадяни, що здійснюють любительський (спортивний) лов рибних ресурсів, зобов'язані дотримуватись наведених правил і встановленого на конкретному водоймі режиму рибальства. Особи, винні в їх порушенні, несуть відповідальність в установленому законодавством порядку.

Крім основних, традиційних видів права користування тваринним світом – мисливства і рибальства – законодавство передбачає можливість здійснення інших видів використання фауни, які вперше опинились у правовому полі з прийняттям Закону УРСР від 27 листопада 1981 року «Про охорону і використання тваринного світу», але в подальшому не отримали законодавчого розвитку. Це стосується використання тварин в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях, з метою одержання продуктів їх життєдіяльності, утримання їх для розведення у неволі чи напіввільних умовах, а також заходів, спрямованих на регулювання чисельності окремих видів тварин, їх переселення чи акліматизацію.

Міністерством екології і природних ресурсів України наказом від 26 травня 1999 року затверджені Правила видачі дозволів на спеціальне використання диких тварин та інших об'єктів тваринного світу, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення. Дія Правил спрямована на правове забезпечення можливості здійснення вищенаведених видів спеціального використання тварин і заходів, що впливають на їх стан. Вона не поширюється на використання водних живих ресурсів в означених цілях, оскільки Тимчасовий порядок ведення рибного господарства і здійснення рибальства передбачив випадки використання ресурсів для наукових, освітніх, акліматизаційних та інших цілей.

Мінприроди на підставі попередньо затверджених лімітів видаються дозволи на спеціальне використання: немисливських тварин – з будь-якою метою; мисливських птахів та хутрових звірів з науковою, культурно-освітньою, виховною, естетичною метою; відлов усіх видів тварин з метою їх переселення у нові місця перебування; для збирання продуктів життєдіяльності тварин та їх частин; з метою регулювання чисельності диких тварин (крім хижаків мисливського фонду).

8.5 Охорона тваринного світу. Контроль у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу

Тваринний світ становить один з найбільш вразливих об'єктів природи, бо впливати на його стан можна як безпосередньо (на самих тварин), так і через вплив на середовище його перебування. Тому ст. 37 Закону «Про тваринний світ» містить перелік правових, організаційних, матеріально-технічних та інших заходів, спрямованих на відтворення, раціональне використання і збереження тваринного світу у всьому його біологічному різноманітті. Підґрунтям такої діяльності є комплексний підхід щодо охорони та поліпшення всієї екологічної системи довкілля, в якій перебуває і складовою частиною якої є тваринний світ. Відповідно заходи щодо його охорони можна умовно поділити на дві групи: спрямовані на охорону самих тварин та ті, які забезпечують охорону середовища їх перебування, умов відтворення та шляхів міграції тварин.

До першої групи передусім слід віднести встановлення науково обґрунтованих правил та норм охорони, використання тваринного світу, а також заборони та обмежень у користуванні деякими його об'єктами. Здійснення окремих видів використання тваринного світу і вилучення із природного середовища тварин може бути обмежено або повністю заборонено на певній території чи на певні строки.

Певні заборони та обмеження передбачені законодавством практично по кожному виду користування тваринним світом. Добування диких тварин можливе лише на підставах, умовах і в порядку, передбачених законодавством. Для забезпечення сталого існування і використання дикої фауни забороняється користування загальнонебезпечними і винищувальними засобами добування, встановлюються нормативи, ліміти, квоти вилучення тварин. Забороняється добувати звірів і птахів у разі виникнення стихійного лиха та при надзвичайних екологічних ситуаціях. Створення і поповнення зоологічних колекцій у зоопарках, зоосадах, океанаріумах шляхом вилучення тварин із природного середовища провадиться лише за дозволами, виданими Мінприроди України. Забороняється самовільне переселення тварин у нові місця перебування, їх акліматизація та схрещування. Такі дії повинні також здійснюватись за спеціальними дозволами органів Мінприроди за погодженням з органами мисливського і рибного господарства.

Підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані вживати заходів щодо запобігання загибелі тварин під час здійснення виробничих процесів у сільському та лісовому господарстві, при експлуатації електричної мережі та транспортних засобів.

Під час зберігання, транспортування і застосування засобів захисту рослин, стимуляторів їх росту, мінеральних добрив та інших хімічних речовин повинні вживатися заходи по забезпеченню запобігання захворюю-

ванню і загибелі тварин. Органи Мінприроди за погодженням з органами місцевого самоврядування можуть визначати окремі території, на яких обмежується чи забороняється застосування зазначених препаратів.

Законодавство передбачає, що права власників і користувачів землі, лісів та інших природних ресурсів можуть бути обмежені і на них можуть покладатися відповідні обов'язки щодо охорони і відтворення тваринного світу.

Винятковим у своїй важливості засобом охорони рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів тварин, є їх занесення до Червоної книги України, положення про яку затверджено Законом України від 7 лютого 2002 року.

Червона книга є основним державним документом, який містить узагальнені відомості про сучасний стан видів тварин і рослин України, що перебувають під загрозою зникнення. На сьогодні це 382 види тварин і 541 вид рослин. Залежно від стану та ступеня загрози для популяції вони поділяються на такі категорії: зниклі, зникаючі, вразливі, рідкісні, неоцінені, недостатньо відомі. Незалежно від категорії всі тварини і рослини підлягають особливій охороні на всій території країни. Рішення про занесення об'єктів тваринного і рослинного світу до Червоної книги і її ведення здійснює Мінприроди за поданням Національної комісії з питань Червоної книги України.

Правове значення Червоної книги полягає в тому, що занесені до неї тварини набувають особливого правового статусу, який виявляється у такому:

1. Не можуть передаватись у недержавну власність тварини, занесені до Червоної книги України (крім випадків, коли ці тварини одержані шляхом розведення в неволі чи придбані у власність за межами України). У свою чергу розведення в неволі таких тварин потребує спеціального дозволу Мінприроди України.

2. Перебування на певній території тварин, занесених до Червоної книги, є підставою для проголошення цієї території об'єктом природно-заповідного фонду загальнодержавного значення.

Добування таких тварин здійснюється лише у виняткових випадках тільки для наукових і селекційних цілей. Його можуть здійснювати лише наукові установи за іменними дозволами Мінприроди на підставі рішень Національної комісії.

3. Законодавством встановлена підвищена відповідальність за знищення чи пошкодження видів тварин, занесених до Червоної книги України.

Інші заходи охорони тваринного світу спрямовані на охорону середовища перебування, умов відтворення та шляхів міграції тварин. Найбільш ефективними серед них є створення заповідників, інших територій, правовий режим яких визначає Закон України «Про природ-

но-заповідний фонд». Тваринний світ на таких територіях може охоронятись як у комплексі з іншими природними ресурсами (наприклад, у заповідниках, національних природних парках), так і в спеціально створених з метою охорони тваринного світу об'єктах (загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні заказники, зоологічні пам'ятки природи, зоологічні парки, сади тощо).

При проведенні екологічної експертизи об'єктів, впровадженні нової техніки, технологій, матеріалів і речовин обов'язково повинен враховуватися їх вплив на стан тваринного світу, середовище його перебування та шляхи міграції.

Місця будівництва підприємств, споруд та інших об'єктів, що впливають або можуть вплинути на стан тваринного світу, погоджуються з органами Мінприроди та з органами управління мисливським і рибним господарством. Забороняється введення в експлуатацію об'єктів і застосування технологій без забезпечення їх засобами захисту тварин і середовища їх перебування.

При здійсненні окремих видів природокористування (меліорація земель, ведення лісового господарства, видобування корисних копалин, організація міст відпочинку населення та ін.) повинні передбачатися і здійснюватися заходи щодо збереження середовища перебування тварин, забезпечення недоторканності ділянок, що становлять особливу зооекологічну цінність.

Нормативно-правове регулювання захисту тварин «як братів наших менших» від жорстокого поводження здійснюється Законом України від 21 січня 2006 року «Про захист тварин від жорстокого поводження», який спрямований на їх захист від знущань та загибелі, зміцнення суспільної свідомості та моралі.

8.6 Відповідальність за порушення законодавства про охорону, використання і відтворення тваринного світу

Стаття 63 Закону «Про тваринний світ» і ст. 42 Закону «Про мисливське господарство і полювання» містять перелік порушень відповідного законодавства. Серед них найбільш поширеними є порушення порядку і правил надання об'єктів тваринного світу в користування, їх самовільне чи понадлімітне спеціальне використання, незаконне вилучення тварин з природного середовища, порушення вимог щодо охорони середовища перебування тварин. Вчинення наведених та інших правопорушень передбачає дисциплінарну, адміністративну, кримінальну та майнову відповідальність. Але через те, що процес оновлення екологічного законодавства просувався швидше, ніж в «охоронних» галузях законодавства, не всім наведеним у статтях законів правопорушенням кореспондує відповідна правова норма Кримінального кодексу чи Кодексу про адміністративні правопорушення. Це, зокрема,

стосується таких порушень, як приховування та перекручення інформації про стан і чисельність тварин і їх використання, використання мисливських угідь не за призначенням, невжиття заходів щодо запобігання загибелі тварин, погіршення середовища їх перебування тощо. Тому при визначенні виду і міри юридичної відповідальності за вчинення тих чи інших порушень законодавства про тваринний світ слід керуватись чинним кримінальним (статті 248, 249 КК) та адміністративним (статті 50, 771, 83 ч. 2, 85–91 КпАП) законодавством.

Незалежно від притягнення винних до адміністративної чи кримінальної відповідальності або звільнення від неї юридичні і фізичні особи зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну ними внаслідок порушення законодавства про тваринний світ. У справах, пов'язаних з відшкодуванням шкоди природним об'єктам (і тваринний світ – не виняток), вирішальним є визначення її матеріального розміру. Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України у постанові від 10 грудня 2004 року «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля», якщо спеціальним екологічним законодавством визначено порядок обчислення даної шкоди, її розмір належить обраховувати в точній відповідності з установленими таксами або методиками. Перші, як правило, застосовуються у випадках, коли є реальна можливість обчислити кількість добутих тварин та зважити на їх екологічну цінність, другі – коли така можливість відсутня (наприклад, при масовій загибелі риби від забруднення водойми).

Особи, винні в незаконному полюванні, якщо їхніми діями була спричинена шкода державному мисливському фонду, повинні її відшкодувати в сумі, передбаченій Таксами для обчислення розміру відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення законодавства в галузі мисливського господарства (крім видів, занесених до Червоної книги України). Такси затверджені 18 липня 2007 року наказом Державного комітету лісового господарства і Міністерства охорони навколишнього природного середовища України у вигляді певної грошової суми за одну особину залежно від виду звіра чи птаха. Наприклад, за незаконне добування або знищення лося розмір стягнення становить 20 тис. грн; кабана – 10 тис. грн; зайця, фазана – 500 грн тощо.

Майнова відповідальність за шкоду, заподіяну водним живим ресурсам, обчислюється дещо складніше, залежно від характеру та суб'єкта правопорушення, і тому передбачається кількома нормативними актами.

Фізичні особи (громадяни України, іноземці, особи без громадянства), винні в незаконному добуванні риби, водних тварин та рослин, несуть майнову відповідальність згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 19 січня 1998 року «Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів риби та інших об'єктів вод-

ного промислу». Цією постановою (за принципом обрахування шкоди – пропорційно неоподатковуваним мінімумам доходів громадян за один екземпляр добутого) затверджено три такси, за якими відшкодовуються збитки, заподіяні добуванням:

- цінних видів риб, водних безхребетних та водних рослин у рибогосподарських водоймах України (наприклад, осетер – 30, сом – 5, форель – 3 тощо);

- водних безхребетних і водних рослин на континентальному шельфі України (краб – 0,3, молюски – 0,006 тощо);

- живих організмів у виключній (морській) економічній зоні України, а також анадромних видів риб, що утворюються у річках України, за межами вказаної зони (севрюга – 30, кефаль – 3 тощо).

Юридичні особи, у тому числі іноземні, які спричинили шкоду рибному господарству, а також громадяни, винні у незаконному вилові риби нецінних видів, відшкодовують її у розмірі, який обчислюється згідно з Методикою розрахунку збитків, заподіяних рибному господарству внаслідок порушення правил рибальства та охорони рибних запасів, затвердженою Державним комітетом по рибному господарству і Міністерством охорони природи 11 вересня 1992 року.

Обчислення шкоди, заподіяної рибному господарству внаслідок забруднення рибогосподарських водойм стічними водами та шкідливими речовинами, проводиться відповідно до Методики розрахунку збитків, заподіяних рибному господарству внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, що затверджена Мінекобезпеки 18 травня 1995 року. Наведені методики встановлюють, що підрахунок збитків здійснюють на підставі спеціальних розрахункових формул по кожному виду рибних ресурсів і по кожній стадії їх розвитку з визначенням загальних втрат рибного господарства спочатку у натуральному, а потім у вартісному вираженні. При незаконному добуванні чи знищенні диких звірів і птахів або руйнуванні їх жител на територіях природно-заповідного фонду обчислення розміру шкоди здійснюється згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 21 квітня 1998 року «Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій і об'єктів природно-заповідного фонду».

Розмір шкоди, заподіяної незаконним добуванням тварин, що занесені до Червоної книги України, визначається відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 1 червня 1993 року (зі змінами від 16 березня 1999 року) «Про розміри компенсації за добування (збір) і шкоду, заподіяну видам тварин і рослин, що занесені в Червону книгу України». Обчислення шкоди проводиться у гривнях за кожний екземпляр тварини залежно від її категорії (зникаючі, рідкісні, уразливі та ін.).

Шкода тваринному світу може бути спричинена також при здійсненні інших видів користування об'єктами тваринного світу, не віднесених до ресурсів мисливського чи рибного господарства. У цьому випадку розмір шкоди за понадлімітне, самовільне та інше незаконне використання або знищення таких тварин обчислюється шляхом збільшення встановлених нормативів плати за їх правомірне спеціальне використання в п'ять разів. Такі нормативи плати містяться у Постанові Кабінету Міністрів України від

25 січня 1996 року «Про затвердження тимчасового порядку справляння плати за спеціальне використання диких тварин».

При вирішенні питання про те, чи є шкода, заподіяна об'єктам тваринного світу, значною, враховуються їх вартість, екологічна цінність, кількість добутих чи знищених об'єктів, а також сумарний розмір шкоди.

Законодавством передбачено, що незаконно добуті живі об'єкти тваринного світу (звірі, птахи, риби) підлягають вилученню у порушника і, по можливості, поверненню у природне середовище.

Незаконно добута продукція полювання (хутро, шкіра, м'ясо, мисливські трофеї тощо) підлягає вилученню і передачі для реалізації торговельним або заготівельним організаціям. При неможливості вилучення незаконно добутої продукції (використана чи реалізована порушником, стала непридатною з його вини тощо) має бути стягнена її вартість відповідно до законодавства про ціни і ціноутворення. Вартість незаконно добутих об'єктів тваринного світу не враховується як підстава зменшення визначення і відшкодування шкоди.

Питання до семінарського заняття

1. Якими основними нормативними актами регулюються охорона, використання та відтворення тваринного світу?

2. Якими юридичними ознаками повинен володіти об'єкт тваринного світу?

3. Чи знаходиться використання сільськогосподарських та домашніх тварин у сфері дії екологічного законодавства?

4. Перерахуйте види права користування тваринним світом.

5. Чим відрізняється право загального використання тваринного світу від права спеціального використання тваринного світу?

6. Якими документами посвідчується право на мисливство?

7. Які відмінності любительського рибальства від промислового?

8. Яким чином визначається розмір шкоди, заподіяної тваринному світу в результаті правопорушень?

9. Що таке мисливські угіддя?

10. Яке правове значення Червоної книги України?

ЛІТЕРАТУРА

1. Шемшученко Ю.С. Екологічне право України. Академічний курс. Підручник. К., Юрид. думка, 2015. 847 с.
2. Гетьман А.П., Шульга М.В. Екологічне право України. Підручник. МОН України, НЮА України ім. Я.Мудрого. Х., Право, 2013. 384 с.
3. Кобецька Н.Р. Екологічне право України. Навчальний посібник. К., Юрінком Інтер, 2017. 352 с.
4. Попов В. К., Шульга М. В., Разметов С. В. Екологічне право України (загальна частина). Навч. посібник. Харків, 2015.
5. Каракаш І.І. Природноресурсове право України. Навч. Посібн. К., Істина, 2015. 376 с.
6. Балюк Г. І., Краснов М. В., Шемшученко Ю. С. Екологічне право України. Академічний курс, Підручник. К., "Юридична думка", 2018. 856 с.
7. Про природно-заповідний фонд України. Закон України від 16.06.1992 року № 2456-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>.
8. Про захист тварин від жорстокого поводження. Закон України від 21.02.2006 року № 3447-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15#Text>.
9. Про тваринний світ. Закон України від 13.12.2001 року № 2894-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text>.
10. Про Червону книгу України. Закон України від 07.02.2002 року № 3055-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14#Text>.

ЛЕКЦІЯ 9. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ОХОРОНИ І ВИКОРИСТАННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

План:

1. Завдання закону про охорону атмосферного повітря.
2. Стандартизація і нормування у галузі охорони атмосферного повітря. Заходи щодо охорони атмосферного повітря.
3. Контроль по охороні атмосферного повітря.
4. Державний облік та моніторинг у галузі охорони атмосферного повітря.
5. Правопорушення в галузі охорони атмосферного повітря та відповідальність за них.

9.1 Завдання закону про охорону атмосферного повітря

Атмосферне повітря є одним з основних життєво важливих елементів навколишнього природного середовища. Як природний об'єкт воно являє собою природну суміш газів, що знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень. Закон України «Про охорону атмосферного повітря» (далі – Закон) спрямований на збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря, створення сприятливих умов для життєдіяльності, забезпечення екологічної безпеки та запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей та навколишнє природне середовище. Відносини з приводу повітря, яке знаходиться в межах приміщень, регулюється санітарним, цивільним, житловим та іншим законодавством.

Конституцією України передбачено, що атмосферне повітря є об'єктом права власності Українського народу, а кожний громадянин має право користуватися цим природним об'єктом права власності народу відповідно до закону (ст. 13). Пояснюється це тим, що екологічні суспільні відносини щодо використання атмосферного повітря не потребують узагальнюючого правового регулювання (вони є природними), але виникаючі суспільні атмосферно-повітряні відносини вимагають правового регулювання лише тією мірою, в якій це необхідно для підтримання та забезпечення екологічної безпеки, створення сприятливих умов для життєдіяльності, для запобігання шкідливому впливу його на здоров'я людей та довкілля. Сфера правового регулювання в сучасних умовах обмежується лише потребами охорони атмосферного повітря.

Закон України «Про атмосферне повітря» спрямований на збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря, створення сприятливих умов для життєдіяльності, забезпечення екологічної безпеки та запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей та навколишнє природне середовище.

Цей Закон визначає правові і організаційні основи та екологічні вимоги в галузі охорони атмосферного повітря.

Так зазначеним Законом визначено основні поняття:

- атмосферне повітря - життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень;
- охорона атмосферного повітря - система заходів, пов'язаних із збереженням, поліпшенням та відновленням стану атмосферного повітря, запобіганням та зниженням рівня його забруднення та впливу на нього хімічних сполук, фізичних та біологічних факторів;
- забруднення атмосферного повітря - змінення складу і властивостей атмосферного повітря в результаті надходження або утворення в ньому фізичних, біологічних факторів і (або) хімічних сполук, що можуть несприятливо впливати на здоров'я людини та стан навколишнього природного середовища;
- забруднююча речовина - речовина хімічного або біологічного походження, що присутня або надходить в атмосферне повітря і може прямо або опосередковано справляти негативний вплив на здоров'я людини та стан навколишнього природного середовища;
- викид - надходження в атмосферне повітря забруднюючих речовин або суміші таких речовин;
- нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря - група нормативів, дотримання яких запобігає виникненню небезпеки для здоров'я людини та стану навколишнього природного середовища від впливу шкідливих чинників атмосферного повітря;
- норматив вмісту забруднюючої речовини у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувного джерела - гранично допустима кількість забруднюючої речовини у відпрацьованих газах пересувного джерела, що відводиться в атмосферне повітря;
- норматив гранично допустимого викиду забруднюючої речовини стаціонарного джерела - гранично допустимий викид забруднюючої речовини або суміші цих речовин в атмосферне повітря від стаціонарного джерела викиду;
- технологічний норматив допустимого викиду забруднюючої речовини - гранично допустимий викид забруднюючої речовини або суміші цих речовин, який визначається у місці його виходу з устаткування;
- норматив якості атмосферного повітря - критерій якості атмосферного повітря, який відображає гранично допустимий максимальний вміст забруднюючих речовин в атмосферному повітрі і при якому відсутній негативний вплив на здоров'я людини та стан навколишнього природного середовища;

- норматив гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел – норматив, який встановлюється для кожного стаціонарного джерела акустичного, електромагнітного, іонізуючого та інших фізичних і біологічних факторів на рівні, за якого фізичний та біологічний вплив усіх джерел у цьому районі з урахуванням перспектив його розвитку в період терміну дії встановленого нормативу не призведе до перевищення нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря (за найбільш суворим нормативом);
- джерело викиду - об'єкт (підприємство, цех, агрегат, установка, транспортний засіб тощо), з якого надходить в атмосферне повітря забруднююча речовина або суміш таких речовин.

9.2 Стандартизація і нормування у галузі охорони атмосферного повітря

Стандартизація і нормування проводяться з метою встановлення комплексу обов'язкових норм, правил, вимог до охорони атмосферного повітря від забруднення та забезпечення екологічної безпеки (ст. 4 Закону).

Вони спрямовані на:

- забезпечення безпечного навколишнього природного середовища та запобігання екологічним катастрофам;
- реалізацію єдиної науково-технічної політики у галузі охорони атмосферного повітря;
- встановлення єдиних вимог до обладнання і споруд щодо охорони атмосферного повітря від забруднення;
- забезпечення безпеки господарських об'єктів і запобігання виникненню аварій та техногенних катастроф;
- впровадження і використання сучасних екологічно безпечних технологій.

У галузі охорони атмосферного повітря встановлюються такі нормативи:

1. Нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря з метою забезпечення екологічної безпеки громадян і навколишнього природного середовища встановлюються нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря та нормативи гранично допустимих викидів в атмосферне повітря забруднюючих речовин, рівні шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів у межах населених пунктів, у рекреаційних зонах, в інших місцях проживання, постійного чи тимчасового перебування людей, об'єктах навколишнього природного середовища:

нормативи якості атмосферного повітря;

гранично допустимі рівні впливу акустичного, електромагнітного, іонізуючого та інших фізичних факторів і біологічного впливу на стан атмосферного повітря населених пунктів.

Для курортних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних та інших окремих районів можуть встановлюватися більш суворі нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря, які встановлюються для оцінки стану забруднення атмосферного повітря

2. Нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин стаціонарних джерел

Нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин та їх сукупності, які містяться у складі пилогазоповітряних сумішей, що відводяться від окремих типів обладнання, споруд і надходять в атмосферне повітря від стаціонарних джерел, встановлюються з метою забезпечення дотримання нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря з урахуванням економічної доцільності, рівня технологічних процесів, технічного стану обладнання, газоочисних установок.

Для діючих і тих, що проектуються, окремих типів обладнання і споруд залежно від часу розроблення та введення у дію, наявності наукових і технічних розробок, економічної доцільності встановлюються:

норматив гранично допустимого викиду забруднюючої речовини стаціонарного джерела та технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин або їх суміші, які визначаються у місці їх виходу з устаткування.

До технологічних нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин належать:

поточні технологічні нормативи - для діючих окремих типів обладнання, споруд на рівні підприємств з найкращою існуючою технологією виробництва аналогічних за потужністю технологічних процесів;

перспективні технологічні нормативи - для нових і таких, що проектуються, будуються або модернізуються, окремих типів обладнання, споруд з урахуванням досягнень на рівні передових вітчизняних і світових технологій та обладнання.

3. Нормативи гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел

Нормативи гранично допустимих рівнів впливу на атмосферне повітря встановлюються для кожного стаціонарного джерела по всіх створюваних ним видах фізичних і біологічних факторів.

Нормативи гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів встановлюються на рівні, за якого фізичний та біологічний вплив усіх джерел у цьому районі, з урахуванням перспектив його розвитку, в період терміну дії встановленого нормативу не призведе до перевищення нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря (за найбільш суворим нормативом).

4. Нормативи вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел, технологічні нормативи допустимого викиду забруднюючих речовин

Для кожного типу пересувних джерел, що експлуатуються на території України, встановлюються нормативи вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів цих джерел, які розробляються з урахуванням сучасних технічних рішень щодо зменшення утворення забруднюючих речовин, зниження рівнів впливу фізичних факторів, очищення відпрацьованих газів та економічної доцільності.

Законодавством можуть встановлюватися й інші нормативи в галузі охорони атмосферного повітря.

Порядок розроблення та затвердження нормативів у галузі охорони атмосферного повітря встановлюється Кабінетом Міністрів України відповідно до закону.

Таким чином, стандартизація і нормування у галузі охорони атмосферного повітря складають єдину основу для розробки і здійснення відповідних правоохоронних заходів.

9.3 Контроль по охороні атмосферного повітря

Метою охорони атмосферного повітря є забезпечення збереження сприятливого стану атмосферного повітря, його відтворення та поліпшення для підтримки екологічної безпеки життєдіяльності людини, а також запобігання шкідливому впливу на навколишнє природне середовище. Іншими словами, атмосфероповітряні охоронні заходи спрямовані на підтримання екологічної рівноваги на території України, на забезпечення екологічної безпеки.

Слід розрізняти використання атмосферного повітря і право користування ним. Перше поняття належить до еколого-економічного явища, а друге слід розглядати як юридичну категорію. Обидва ці поняття згадуються в екологічному законодавстві. У статті 33 Закону встановлено, що порушення прав громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище розглядається як правопорушення. З цього випливає, що кожний громадянин має право користування екологічно безпечним атмосферним повітрям.

Право використання атмосферного повітря реально існує, хоча і не закріплено в останній редакції Закону «Про охорону атмосферного повітря».

Воно являє собою забезпечену державою можливість громадян, юридичних осіб і інших суб'єктів користуватися атмосферним повітрям для задоволення своїх соціальних, екологічних, економічних та інших потреб відповідно до законодавства України і міжнародних угод. Можливість визначає дозволеність, допустимість з боку держави на

експлуатацію (користування) атмосферним повітрям у встановленому порядку.

Приналежність атмосферного повітря з урахуванням його особливостей також здійснюється у двох правових формах: на праві власності і праві використання. Право власності на атмосферне повітря вперше офіційно закріплене у ст. 13 Конституції України. У спеціальному атмосфероповітряному законодавстві такі приписи відсутні. Отже, при вирішенні питань власності на атмосферне повітря необхідно керуватися конституційними приписами.

Охорона атмосферного повітря – це система заходів, пов'язаних із збереженням, поліпшенням та відновленням стану атмосферного повітря, запобіганням його забрудненню та зниженням його рівня, впливу на нього хімічних сполук, фізичних та біологічних чинників.

Вона здійснюється різноманітними способами: біологічним (проведенням робіт щодо відтворення природних ресурсів, та охороною їх від вичерпання); технологічним (вдосконаленням технологічних процесів, систем очищення, організацією безвідходних виробництв); економічним (плануванням охорони, матеріально-технічним забезпеченням, розвитком матеріального стимулювання за виконання природоохоронних заходів); санітарним (застосуванням заходів щодо оздоровлення навколишнього природного середовища); організаційним (організацією експлуатації та контролю за його станом та охороною); ідеологічним (проведенням еколого-виховної роботи, поліпшенням екологічної підготовки кадрів), правовим.

Об'єкт охорони та права користування атмосферним повітрям слід розуміти у широкому і вузькому значенні. У широкому значенні таким об'єктом виступає атмосферне повітря у загальній сукупності без відокремлення будь-якої його частини. Безпосереднім об'єктом охорони та права користування є атмосферне повітря, яке розташоване найближче до землі, у місці проживання (перебування) людини.

Суб'єктами охорони та права користування атмосферним повітрям є підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземні фізичні та юридичні особи. Державне управління в галузі охорони атмосферного повітря відповідно до Закону здійснюють: КМУ; спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища; спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань охорони здоров'я; місцеві державні адміністрації, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування (ст. 4 Закону).

Підприємства, установи, організації та громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності щодо охорони атмосферного повітря зобов'язані: здійснювати організаційно-господарські, технічні та інші заходи щодо забезпечення виконання вимог, передбачених стандартами та нормати-

вами екологічної безпеки у галузі охорони атмосферного повітря, дозволами на викиди забруднюючих речовин тощо; вживати заходів щодо зменшення обсягів викидів забруднюючих речовин і зменшення впливу фізичних факторів; своєчасно і в повному обсязі сплачувати збори за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів; забезпечувати безперебійну ефективну роботу і підтримання у справному стані споруд, устаткування та апаратури для очищення викидів і зменшення рівнів впливу фізичних та біологічних факторів; здійснювати контроль за обсягом і складом забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря, і рівнями фізичного впливу та вести їх постійний облік тощо.

Для забезпечення екологічної безпеки, створення сприятливого середовища життєдіяльності, запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей та довкілля здійснюється регулювання викидів найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин (ст. 11 Закону). До найбільш поширених забруднюючих речовин належать: оксиди азоту, свинець та його сполуки, формальдегід та інші. А до небезпечних забруднюючих речовин – метали та їх сполуки; органічні аміни; хлор, бром та їх сполуки; фреони тощо. Перелік забруднюючих речовин переглядається Кабінетом Міністрів України не менше одного разу на п'ять років за пропозицією спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища і спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань охорони здоров'я.

Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами можуть здійснюватися після отримання дозволу, який видається спеціально уповноваженими органами. Перелік установ, організацій та закладів, яким надається право на розробку документації, що обґрунтовують обсяги викидів для підприємств, установ, організацій та громадян, які є суб'єктами підприємницької діяльності, визначається спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки.

Постановою КМУ від 13 березня 2002 року № 302 затверджено Порядок проведення та оплати робіт, пов'язаних з видачею дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, обліку підприємств, установ, організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності, які отримали такі дозволи.

Він видається власнику стаціонарного джерела за умови: протягом терміну дії встановлених нормативів екологічної безпеки; неперевищення нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин цими джерелами; дотримання вимог до технологічних процесів у частині обмеження викидів забруднюючих речовин. Видача дозволів здійснюється безоплат-

но територіальними органами Міністерства охорони навколишнього природного середовища за погодженням з установами державної санітарно- епідеміологічної служби на термін не менше п'яти років. Суб'єкти господарювання, які отримали дозволи, підлягають обліку в порядку, встановленому законодавством.

Дозвіл анулюється органом, який його видав, у разі: подання суб'єктом господарювання заяви про анулювання дозволу; зміни власника стаціонарного джерела викидів; прийняття у встановленому порядку рішення про скасування державної реєстрації суб'єкта господарювання.

Крім цього, дозволи на експлуатацію (спеціальне використання атмосферного повітря) видаються у разі експлуатації устаткування з визначеними рівнями впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря (ст.13 Закону); діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях (ст.16 Закону), тощо.

9.4 Державний облік та моніторинг у галузі охорони атмосферного повітря

Державний облік у галузі охорони атмосферного повітря здійснюється за єдиною системою у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Державному обліку в галузі охорони атмосферного повітря підлягають:

- об'єкти, які справляють або можуть справити шкідливий вплив на здоров'я людей та на стан атмосферного повітря;
- види та обсяги забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря;
- види і ступені впливу фізичних та біологічних факторів на стан атмосферного повітря.

Моніторинг у галузі охорони атмосферного повітря проводиться з метою отримання, збирання, оброблення, збереження та аналізу інформації про викиди забруднюючих речовин та рівень забруднення атмосферного повітря, оцінки та прогнозування його змін і ступеня небезпечності та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень у галузі охорони атмосферного повітря.

Моніторинг у галузі охорони атмосферного повітря є складовою частиною державної системи моніторингу навколишнього природного середовища. Порядок організації та проведення моніторингу у галузі охорони атмосферного повітря встановлюється Кабінетом Міністрів України.

9.5 Правопорушення в галузі охорони атмосферного повітря та відповідальність за них

Статтею 33 Закону України «Про охорону атмосферного повітря» визначено, що особи, винні у:

- порушенні прав громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;
- перевищенні нормативів допустимих викидів забруднюючих речовин стаціонарних джерел в атмосферне повітря та нормативів гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел;
- перевищенні нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах пересувних джерел;
- викидах забруднюючих речовин в атмосферне повітря без дозволу спеціально уповноважених на те органів виконавчої влади відповідно до закону;
- перевищенні обсягів викидів забруднюючих речовин, встановлених у дозволах на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря;
- недотриманні вимог, передбачених дозволом на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря;
- провадженні незаконної діяльності, що негативно впливає на погоду і клімат;
- впровадженні відкриттів, винаходів, раціоналізаторських пропозицій, нових технічних систем, речовин і матеріалів, а також закупівлі в інших державах та експлуатації технологічного устаткування, транспортних засобів та інших об'єктів, які не відповідають вимогам, встановленим законодавством про охорону атмосферного повітря;
- порушенні встановлених законодавством правил складування та утилізації промислових і побутових відходів, транспортування, зберігання і застосування пестицидів і агрохімікатів, що спричинило забруднення атмосферного повітря;
- проектуванні і будівництві об'єктів з порушенням встановлених законодавством норм та вимог до охорони атмосферного повітря;
- невиконанні розпоряджень та приписів органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони атмосферного повітря;
- ненаданні передбаченої законодавством своєчасної, повної та достовірної інформації про стан атмосферного повітря, викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, джерела забруднення, а також приховуванні або перекрученні відомостей про стан атмосферного повітря, викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, екологічну обстановку, яка склалася внаслідок забруднення атмосфери-

ного повітря;

- недотриманні норм екологічної безпеки, державних санітарних норм при проектуванні, розміщенні, будівництві та введенні в експлуатацію нових і реконструйованих підприємств, споруд та інших об'єктів, удосконаленні існуючих і впровадженні нових технологічних процесів та устаткування,

- несуть відповідальність згідно з законом.

Спори з питань охорони атмосферного повітря вирішуються у встановленому законом порядку.

Шкода, завдана порушенням законодавства про охорону атмосферного повітря, підлягає відшкодуванню у порядку та розмірах, встановлених законом.

Забруднення атмосферного повітря шкідливими речовинами може викликати виникнення збитків у користувачів іншими природними об'єктами: земельними ділянками, лісовими, водними ресурсами, диким тваринним світом тощо. Підставою для притягнення до відповідальності за порушення вимог законодавства про охорону атмосферного повітря є правопорушення, передбачені ст. 44 Закону України «Про охорону атмосферного повітря».

Спеціальних такс, методик, правил підрахунку розміру збитків, спричинених іншим природним об'єктам забрудненим атмосферним повітрям, немає. У цих випадках повинні застосовуватися спеціальні правила, які встановлені щодо відшкодування шкоди відповідним природним ресурсам. Найчастіше атмосферне повітря забруднюється різними хімічними речовинами (пестицидами та ін.). Оскільки багато хімічних речовин належать до джерел підвищеної небезпеки, їх власники відшкодовують збитки за правилами, викладеними у ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Зокрема, вони звільняються від відшкодування шкоди у двох випадках: коли шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ; і якщо збитки виникли у результаті навмисних дій потерпілих

Законом України «Про охорону атмосферного повітря», іншими актами встановлені такі правопорушення у галузі охорони атмосферного повітря:

- 1) порушення прав громадян на екологічно безпечний стан атмосферного повітря;

- 2) перевищення лімітів та нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря;

- 3) перевищення нормативів гранично допустимих рівнів шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів на атмосферне повітря;

- 4) викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря та використання атмосферного повітря як сировини основного виробничого

призначення без дозволу спеціально вповноважених на те державних органів;

5) здійснення незаконної діяльності, що негативно впливає на погоду і клімат;

6) впровадження відкриттів, винаходів, раціоналізаторських пропозицій, нових технічних систем, речовин і матеріалів, а також експлуатація технологічного устаткування, транспортних засобів та інших об'єктів, які не відповідають встановленим вимогам щодо охорони атмосферного повітря;

7) порушення правил складування й утилізації промислових та побутових відходів, транспортування, зберігання і застосування засобів захисту рослин, стимуляторів їх росту, мінеральних добрив та інших препаратів, що спричинило забруднення атмосферного повітря;

8) проектування і будівництво об'єктів з порушенням норм і вимог щодо охорони і використання атмосферного повітря;

9) невиконання розпоряджень та приписів органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони та використання атмосферного повітря;

10) відмова від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан атмосферного повітря, джерело забруднення, а також приховування або перекручення відомостей про стан екологічної обстановки, яка склалася внаслідок забруднення атмосферного повітря.

Законодавством України може встановлюватися відповідальність і за інші правопорушення. Винні особи несуть дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність.

Дисциплінарна відповідальність застосовується до осіб, які порушили правила і норми охорони атмосферного повітря. Вина настає в тих випадках, коли порушення пов'язане з невиконанням або неналежним виконанням працівником трудових обов'язків згідно з законодавством про працю.

Адміністративна відповідальність полягає в застосуванні повноважними органами і посадовими особами конкретних адміністративно-правових санкцій до порушників законодавства про охорону атмосферного повітря. Розповсюдженим видом такої відповідальності є застосування штрафу у визначених розмірах, який регулюється Кодексом України про адміністративні правопорушення. Відповідно до статей 78-83 штрафу підлягають особи, винні у таких порушеннях законодавства щодо охорони атмосферного повітря:

- порушенні порядку здійснення викиду забруднюючих речовин в атмосферу або шкідливого впливу на неї фізичних та біологічних факторів;

- порушенні порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери і атмосферних явищ;

- введенні в експлуатацію нових і реконструйованих підприємств, споруд та інших об'єктів, які не відповідають вимогам щодо охорони атмосферного повітря;
- порушенні правил експлуатації, а також невикористанні встановлених споруд, устаткування, апаратури для очищення і контролю викидів в атмосферу;
- недотриманні екологічних вимог під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції та прийняття в експлуатацію об'єктів або споруд;
- випуску в експлуатацію автомобілів, літаків, суден та інших пересувних засобів і установок, у яких вміст забруднюючих речовин у викидах, а також рівень шуму, утворюваного ними під час роботи, перевищують установлені нормативи;
- експлуатації автотранспортних та інших пересувних засобів з перевищенням нормативів вмісту забруднюючих речовин у викидах;
- порушенні правил складування, зберігання, розміщення, транспортування, утилізації, ліквідації та використання промислових і побутових відходів;
- порушенні правил застосування, зберігання, транспортування, знешкодження, ліквідації та захоронення пестицидів і агрохімікатів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів.

Справи про адміністративні правопорушення у цій сфері розглядають адміністративні комісії при виконавчих органах районних, міських, районних у містах, селищних і сільських рад. Якщо справи про адміністративні правопорушення пов'язані з порушенням санітарно-гігієнічних і санітарно-епідеміологічних правил і норм, їх розглядають органи та установи, що здійснюють державний санітарний нагляд.

Питання до семінарського заняття

1. Охарактеризуйте завдання закону про охорону атмосферного повітря.
2. Стандартизація і нормування у галузі охорони атмосферного повітря.
3. Визначте заходи щодо охорони атмосферного повітря.
4. Економічний механізм забезпечення охорони атмосферного повітря.
5. Ким здійснюється контроль по охороні атмосферного повітря?
6. Хто проводить державний облік та моніторинг у галузі охорони атмосферного повітря.
7. Види правопорушень в галузі охорони атмосферного повітря та відповідальність за них.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрейцев В., Пустовойт М. А., Калшовський С. В. Екологічна експертиза: право і практика. К., Урожай, 2012.
2. Бобкова А., Паламарчук В. Горизонти і дієвість екологічного права. Право України. 2017. № 7. С. 106-109.
3. Дмитренко І.А. Екологічне право України. К., Атіка, 2017. 352 с.
4. Андрейцев В.І. Екологічне право України. К., Істина, 2012. 543 с.
5. Шемшученко Ю.С. Екологічне право України. Академічний курс. Підручник. К., Юрид. думка, 2015. 847 с.
6. Гетьман А.П., Шульга М.В. Екологічне право України. Підручник. МОН України, НЮА України ім. Я.Мудрого. Х., Право, 2013. 384 с.
7. Про охорону атмосферного повітря. Закон України від 16.10.1992 року № 2707-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text>.
8. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96- ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>.
9. Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України від 25.06.1991 року № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.
10. Про екологічну мережу України. Закон України від 24.06.2004 року № 1864-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15#Text>.

Навчальне видання

ОСНОВИ ОХОРОНИ ПРАЦІ

Курс лекцій

Підписано до друку 24.03.2023. Формат 60x84 1/16.

Умовн.-друк. арк. 9,8.

Вид. № 07/23.

Сектор редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023 м. Харків, вул. Чернишевська, 94.

www.nuczu.edu.ua